

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Hicrî Üçüncü Asra Ait Bilinmeyen Bir Tabakât Kitabı
Humeyd b. Zencûye'nin (ö. 251/869)
***Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn* İsimli Eseri**

An Unknown *Tabaqât* From The Third Century
Humayd b. Zanjüya's (d. 251/869) Work Entitled
Tabaqât al-Fuqahâ' wa-al-Muhaddithîn

Ferhat GÖKÇE*

Öz: Hicrî üçüncü asır Horasan bölgesinin Nesâ şehrinde doğan Humeyd b. Zencûye (ö. 251/869), hadis alanında eserler bırakan döneminin önemli âlimlerinden birisidir. Kaynaklarda Humeyd b. Zencûye'nin sadece üç eseri tespit edilebilmektedir. Bunlar, *Kitâbü'l-Emvâl*, *Kitâbü't-Tergîb* ve *Kitâbü'l-Âdâb* isimli eserlerdir. *Kitâbü'l-Emvâl*, hocası Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) aynı isimli eseri üzerine yazılan bir müstehrac niteliğinde olup günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır. Diğer iki eseri ise günümüze ulaşmayan, kaynaklardan ve hadis rivâyetlerinden tespit edebildiğimiz eserlerdir. Bu çalışmamızda tabakât-ricâl ve biyografi kaynaklarında ismi zikredilmeyip atıfta bulunulmayan, bilinmeyen ve Humeyd b. Zencûye'ye ait olduğu anlaşılan bir tabakât kitabı üzerinde durulmuştur. Bu kitap, Fas'ın Marekeş şehrinde İbn Yûsuf Kütüphanesinde bulunan bir nüshaya (el yazma nüshasına) dayanarak 2018 yılında Rıdvân el-Hasrî tarafından titiz bir tahkik ile *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* ismiyle Dârü İbn Hazm yayınları arasında yayımlanmıştır. Bu makalede eserin ismi, Humeyd b. Zencûye'ye nisbeti, eserin özellikleri, içeriği, yazılı kaynakları, tabakât kaynakları arasındaki yeri hakkında değerlendirmelerde bulunulmakta, hicrî ikinci asrın günümüze ulaşmayan bazı tabakât kitaplarının kaynak olarak kullanıldığı bu eserin tabakât literatüründeki yeri ve önemi tespit edilmektedir.

Eserin günümüze ulaşan tek nüshasının baş ve son tarafı eksiktir. Eserin ismini ne günümüze ulaşan nüshadan ne de kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* ismi eserin muhakkiki tarafından takdir edilerek verilmiştir. Eserin içeriği, eserde yer verilen tabakalarda fukahâ ve muhaddislere ayrı olarak yer verilmiş olması ve el-Heyssem b. Adî'nin (ö. 207/822) günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli tabakâtının bu eserin yazılı kaynakları arasında yer almış olması esere bu ismin verilmiş olmasını uygun kılmaktadır.

Eserin müellifini iki yerde geçen "Humeyd dedi ki" ifadesinden ve eserde yer alan rivâyetlerden hareketle tespit edebilmekteyiz. Eserde rivâyette bulunulan 19 ismin 15'i Humeyd b. Zencûye'nin günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Emvâl* isimli eserinde rivâyette bulunduğu hocalarıdır. Ayrıca eserde aralarında hocaları da bulunan Horasan ricâline yer verilmiş olması eserin İbn Zencûye'ye nisbetini oldukça kuvvetli kılmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, ferhatgokce@hotmail.com
Orcid No: 0000-0002-8181-1088

İbn Zencüye'nin *Tabakât*'ı sahâbeden başlayarak hicri üçüncü asra kadarki âlimlerin isimlerinin çeşitli şehirlere göre ve bazı şehirlerde fukahâ ve muhaddis ayrımına göre verildiği bir eserdir. Sahâbe tabakası sırasıyla Medine, Mekke, Taif, Yemen, Kûfe, Şam ve Mısır şehirlerine göre verilmiştir. Sahâbe tabakalarında fukahâ ve muhaddis ayrımında bulunulmamıştır. Sahâbeden sonraki tabakalar, şehir, tabaka, fakih ve muhaddis tasnifine göre verilmiştir. Tâbiûnden müellifin zamanına kadarki fukahâ ve muhaddislerin isimleri Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Yemen, Yemâme, Taif, Mısır, Filistin, Dımaşk, Humus, Cezîre ve Horasan şehirlerine göre sıralanmıştır. Bu şehirlerin bir kısmında âlimler, fukahâ ve muhaddisler şeklinde ayrı ayrı zikredilmiştir.

Eserde hicri ikinci asra ait yazılı kaynaklardan istifade edilmiş olması eseri kıymetli kılmaktadır. el-Heysen b. Adî'den yapılan nakillerin onun günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eserinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle İbn Zencüye oldukça istifade ettiği hocasının bu eserinden hareketle kendi eserini şekillendirmiştir.

Müellif eserin sahâbi tabakalarında İbn Müzâhim'den vicâde yoluyla nakillerde bulunmuş, sahâbîlere ayrılan her şehirde kendi tespit ettiği isimleri sıraladıktan sonra İbn Müzâhim'in ziyâdelerine yer vermiştir. Bu durum İbn Müzâhim'in sahâbe tabakalarına dair bir eserine işaret etmektedir. Humeyd b. Zencüye'nin nakillerde bulunduğu İbn Müzâhim, büyük bir ihtimalle ilk dönem İslâm tarihçilerinden Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî et-Temimî (ö. 226/840)'dır. Nasr b. Müzâhim'in günümüze ulaşan *Kitâbü Vakâti Sıffin* isimli eserinin yanı sıra tarih alanına dair çeşitli eserlerini ismen tespit edebilmekteyiz. Ancak İbn Zencüye'nin onun hangi eserinden istifade etmiş olduğunu belirleyememekteyiz.

İlk dönem tabakât literatürünün örneklerinden birisini teşkil eden Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) *Tesmiyetü evlâdi'l-aşere* isimli günümüze ulaşan eserinin de İbn Zencüye'nin *Tabakât*'ının kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Eserin son bölümünde yer verilen aşere-i mübeşşere ve evlatlarının isimleri büyük oranda bu eserden nakledilmiştir. Eserin genelinde yaptığı nakilleri isnâdları ile zikreden İbn Zencüye, eserin bu bölümünde hocası Ali b. el-Medîni'yi zikretmemektedir. Ancak yaptığımız mukayesede aşere-i mübeşşere ile ilgili bölümün İbnü'l-Medîni'nin eseriyle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. İbnü'l-Medîni'nin bu eseri günümüze ulaşan nüshada eksik olan kısmın takip ve inşâ edilebilmesine imkân tanımaktadır.

Eserin diğer bir yazılı kaynağının el-Fadl b. Dükeyn'in (ö. 219/834) *et-Tarih*'i olduğunu tahmin etmekteyiz. Günümüze ulaşmamış olmakla birlikte eserde İbn Dükeyn'den yapılan rivâyetler muhtemelen onun bu eserine aittir.

Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn, genel tabakât literatürü içerisinde günümüze ulaşan İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*'i ve Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Tabakâtü'r-ruvât (Kitâbü't-Tabakât)* isimli eserlerinden sonra üçüncü sraya yerleşmektedir. İlk dönem tabakât kaynaklarından birisi olması bakımından önem arz eden eser, hicri üçüncü asrın bir ürünü olmakla birlikte hicri ikinci asrın tabakât literatürüne de ışık tutmakta, erken dönem tabakât literatürü ve anlayışı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İbn Zencüye'nin *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* ismiyle basılan *Tabakât*'ı çeşitli şehirlere yerleşen sahâbîlerin, hicri ilk üç asrın fıkıh ve hadis âlimlerinin tespitinde müracaat edilmesi gereken ilk dönem temel kaynaklardan birisi konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Humeyd b. Zencüye, Tabakât, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*.

Abstract: Ḥumayd b. Zanjüya (d. 251/869), who was born in Nasā/Khorasan during the third century of hijri, is one of the most significant scholars of hadith. Still, only three manuscripts of all Ḥumayd b. Zanjüya's works published from the third century onwards are about *ṭabaqāt* and have been positively identified to have been written by him. These are *Kitāb al-Amwāl*, *Kitāb at-Targhib and Kitāb al-Ādāb*. The *Kitāb al-Amwāl* is recognized as *mustahraj*, which was composed using the identical title as the book of his teacher Abū 'Ubayd Qāsim b. Sallām (d. 224/838), has reached us in the contemporary times and has been successfully edited and published. His other two works, which unfortunately have not reached us in the present times, have been identified from all the other sources and from the hadith narrations. In this article, the author has put emphasis on a book of *ṭabaqāt*, which previously had not been identified nor had it been mentioned in the *ṭabaqāt*, *rijāl* and biography sources, but thorough research it has been discovered that it can be traced back to Ḥumayd b. Zanjüya. This book with the title of *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithin* was published by Dār Ibn Ḥazm publishings by Ridwān el-Hasrī who meticulously worked on it by basing it on a copy that is at the present in the Library of Ibn Yūsuf in Morocco, Marekesh. In it there are assessments made about it possibly being the work of Ḥumayd b. Zanjüya due to the work's properties, its content and its place among the *ṭabaqāt* sources. This source has been acknowledged for its place and importance in other opuses within the *tabakāt* works which have not reached the present time.

The only copy of the work that survived to the present day is missing its title and last part of the book. We cannot identify the name of the work neither from the present copies nor from the sources. The name *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithin* was adopted by the researcher (*muḥaqqiq*). The content of the work of the *fuqahā'* and *muḥaddiths* are included separately in the layers and the fact that al-Haysam b. 'Adī's (d. 207/822) *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithin*, which has not survived to the present, is among the written sources referred within this work makes it apt for this title to have been bestowed upon this work.

We have been able to establish the author of the work from the phrase "Ḥumayd said" in two places and from the narrative in the work. It is also based upon the fact that fifteen of the nineteen names narrated in the work happen to be Zanjüya's teachers who he narrated specifically in *Kitāb al-Amwāl*, which as stated earlier survived to the present day. In addition, the fact that the request from Khorasan, including his teachers, was included in the work makes it quite a strong argument for this work to be Ibn Zanjüya's.

The *Ṭabaqāt* of Ibn Zanjüya is a work in which the names of scholars from the first century until the third century are given according to various cities, and within some cities according to the distinction of the *fuqahā'* and the *muḥaddiths*. The Companions' (*ṣaḥāba*) names were given according to Medina, Mecca, Tāif, Yemen, Kūfah, Damascus and Egypt. There is no distinction made between the *fuqahā'* and the *muḥaddiths* with regard to the Companions. The layer (*ṭabaqa*) after the Companions was given according to the city, *ṭabaqāt*, *fiqh* and *muḥaddiths*. The names of *fuqahā'* and *muḥaddiths* from the Followers (*tābi'ūn*) to the time of the author are listed according to the cities of Medina, Mecca, Kūfah, Basra, Yemen, Yamāma, Tā'if, Egypt, Palestine, Damascus, Homs, Jazīra and Khorasan. In some of these cities, scholars are mentioned separately as either *fuqahā'* or *muḥaddith*.

The use of the written sources from the second century of hijri in the work makes the work very valuable. It is understood that the transmissions made from al-Haysam b. 'Adī were made from *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithin*, which did not survive to

the present day. Undoubtedly, Ibn Zanjüya benefited quite a lot from his teacher but still shaped his own work.

The author narrated from Ibn Muzâḥim through *wijāda* from the layers of the Companions in his work and in each city allocated to the Companions, the author listed the names of Ibn Muzâḥim after listing his own names. This situation points to a work of Ibn Muzâḥim about the Companions' *ṭabaqāt*. Ibn Muzâḥim, whom Ḥumayd b. Zanjüya narrated from, is probably one of the first Islamic historians, his full name being Abū al-Faḍl Naṣr b. Muzâḥim b. Sayyār al-Minkarī al-Tamīmī (d. 226/84). We are able to identify by name the various works of the historical area as well as *Kitāb Wākī'āt Şifḥin* by Naṣr b. Müzâḥim, which has survived to the present day. However, we cannot determine from which work Ibn Zanjüya benefited to write his book.

One of the examples of the first period *ṭabaqāt* literature, 'Alī b. al-Madīnī's (b. 234 / 848-49) *Tasmiyat awlād al-ashara wa-gayrihim min aṣḥāb Rasūl Allāh* to reach the present day is understood to be among the sources of Ibn Zanjüya's *Ṭabaqāt*. The names of *al-ashara al-mubashshara* and their sons given in the last part of the work have been transferred from this work to a large extent. However, Ibn Zanjüya, who mentioned all the transmission that he made throughout the work with his *isnāds*, does not mention his teacher 'Alī b. al-Madīnī. However, in the comparison we made, it is evident that the section about the *al-ashara al-mubashshara* corresponds to a great extent with the work of Ibn al-Madīnī. In fact, this work of Ibn al-Madīnī may allow us to supplement and construct the missing part in the present copy.

We presume that another written source of the work may be al-Faḍl b. Dukayn's (d. 219/834) *al-Tārīkh*. Although it has not reached today, the narrations made by Ibn Dukayn probably belong to his work.

It is clear that *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithīn* occupies the third place after Ibn Sa'd's (d. 230/845) *Kitāb at-Ṭabaqāt al-kabīr* and Khalīfa b. Hayyāt's (ö. 240/854-55) *Ṭabaqāt al-Ruwāt (Kitāb al-Ṭabaqāt)*, which have survived to the present day in the general *ṭabaqāt* literature. The work, which is important in terms of being one of the first *ṭabaqāt* sources, is a product of the third century, and also sheds light on the *ṭabaqāt* literature of the second century. It can be maintained that this work contains vital evidence about the early *ṭabaqāt* literature and understanding and should be recognized as such.

The *ṭabaqāt* of Ibn Zanjüya, which was published under the name of *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithīn*, is one of the primary sources that was applied in the determination of cases within *fiqh* and by the ḥadīth scholars of the first three centuries.

Keywords: Ḥumayd b. Zanjüya, *Ṭabaqāt*, *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa-al-muḥaddithīn*

Giriş

Hadis literatüründe bilinmeyen bir tabakât eserini ele alacağımız bu makalemizde öncelikle eserin müellifi Humeyd b. Zencûye'nin hayatı üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Hicri üçüncü asır âlimlerinden Humeyd b. Zencûye, kendisinden hadis dinleyen öğrencisi Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875) tarafından *el-Künâ ve'l-esmâ* isimli eserde Ebû Ahmed Humeyd b. Zencûye/Zenceveyh ismiyle kaydedilmiştir.¹ Tam ismi Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdî el-Horasânî en-Nesâî'dir.² "İbn Zencûye" ismiyle şöhret bulmuştur. İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), "Zencûye" Ebû Ahmed'in lakabıdır, der.³ Bu lakap aslında babası Mahled b. Kuteybe'nin lakabıdır.⁴ Ezd kabilesine dayanması sebebiyle "Ezdî" nisbesiyle, Horasan bölgesinde yer alan Nesâda doğmuş olması sebebiyle de "Horasanî" ve "Nesâî" nisbeleriyle anılmıştır.

Humeyd b. Zencûye'nin doğum tarihini tabakât âlimlerinden sadece Zehebî (ö. 748/1348) zikretmiş, kesin bir tarih vermemekle birlikte "مولده في حدود سنة ثمانين ومئة" diyerek 180/796 yılı civarında doğduğunu belirtmiştir.⁵ Humeyd b. Zencûye, çocukluk ve gençlik çağlarını hicri ikinci asırda tamamlamış, hayatının büyük çoğunluğunu ise hicri üçüncü asırda geçirmiştir.

İbn Zencûye, ilmî yolcularına erken yaşlarda başlamıştır. Nitekim kaynaklarda "قديم الرحلة" olarak vasıflandırmıştır.⁶ Bu özelliğini uzun yıllar Bağdat'ta dersler veren hocası Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) onun hakkında söylemiş olduğu şu ifadeden de anlamaktayız: "Bize Horasan gençlerinden İbn Şibeveyh ve İbn Zenceveyh gibisi gelmedi."⁷ Tabakât kaynakları Humeyd b. Zencûye'nin en meşhur ilim merkezlerine yolculuklarda bulunduğunu bildirmektedir. Onun Irak, Mekke, Medine, Dımaşk, Basra, Kûfe, Humus, Kaysâriye, Mısır ve Horasan'ı gezdiği, bu şehirlerdeki âlimlerden hadis dinlediği belirtilmektedir.⁸

- 1 Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdurrahîm Muhammed b. Ahmed el-Kaşkârî), I-II, Medine: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1984, I, 79; Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî), I-III, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2000, I, 342.
- 2 Ebûbekir el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ' min gayri ehlihâ ve vâridihâ)* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002, IX, 25; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXX, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995, XV, 279; Ebu'l-Kâsım Kemâluddîn el-Halebi İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb fi târîhi Haleb* (thk. Suheyl Zekkâr), I-XII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts., VI, 2969; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Aranût, Sâlih es-Semir), I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982, XII, 19; *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî), I-LII, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1993, XIX, 126.
- 3 Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-tâdil*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1952, III, 223.
- 4 İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb fi târîhi Haleb*, VI, 2969; Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983, VII, 392; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Kitâbü Tezkireti'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., II, 101.
- 5 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 20.
- 6 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 25.
- 7 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 26.
- 8 Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977, V, 282.

Humeyd b. Zencûye çeşitli ilim merkezlerinde hadis dinlediği 100'ün üzerinde âlimden rivâyetlerde bulunmuştur.⁹ en-Nadr b. Şümeyl el-Mâzenî (ö. 204/820), Cafer b. Avn el-Umerî (ö. 206-207/821-822), Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî (ö. 213/828), Yezîd b. Harun el-Vâsîfî (ö. 206/821), Vehb b. Cerîr (ö. 206/821), Osman b. Ömer b. Fâris el-Basrî (ö. 209/825), Ali b. el-Hüseyn b. Vâkid el-Mervezî (ö. 211/826), İsmâil b. Ebî Üveys (ö. 226/841), el-Muemmel b. İsmâil (ö. 206/821), Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö. 212/827),¹⁰ Amr b. Hammâd b. Talhâ el-Kannâd (ö. 222/837), İmrân b. Ebân el-Vâsîfî, Gassân b. er-Rabî (226/841), Muhammed b. Abdillâh b. Kennâse (ö. 207/822), Yahyâ b. Hammâd b. Ebî Ziyâd eş-Şeybânî (ö. 215/830), Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâzî (ö. 222/837) Humeyd b. Zencûye'nin tabakât kaynaklarında isimleri zikredilen meşhûr hocalarıdır.¹¹

Humeyd b. Zencûye'nin bazıları büyük şöhrete ulaşan çok sayıda talebesi olmuştur. Birçok ilim beldesini dolaşan İbn Zencûye, bu ilim beldelerinde eğitimini tamamladıktan sonra birçok öğrenciyeye hadis rivâyet etmiştir.

İbn Zencûye'nin öğrencilerini hicrî üçüncü ve dördüncü asır tabakât kaynaklarından daha kapsamlı olarak el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd* isimli eserinde vermektedir. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî ve pek çok Horasanlı'nın Humeyd b. Zencûye'den hadis rivâyet ettiğini belirten el-Hatîb el-Bağdâdî, Bağdat'ta İbrâhim b. İshâk el-Harbî, Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Sâid ve el-Kâdî el-Mehâmîlî'nin Humeyd'den hadis rivâyet ettiklerini kaydetmiştir.¹²

İbn Ebî Ya'lâ (ö. 526/1131) ve İbn Asâkir (ö. 571/1176) gibi âlimler de Buhârî ve Müslim'in yanı sıra birçok Horasanlı âlimin Humeyd b. Zencûye'den rivâyette bulunduğunu belirtmişlerdir.¹³ Ancak Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) belirttiği gibi Buhârî ve Müslim, *Sahih*'lerinde Humeyd'den rivâyette bulunmamışlardır.¹⁴ İbn Hacer, “وكان ذلك في غير الصحيحين” diyerek Buhârî ve Müslim'in ondan rivâyette bulduklarını ancak bunun *Sahihayn* dışındaki eserlerinde söz konusu olduğunu belirtmiştir.¹⁵

9 Humeyd b. Mahled b. Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (thk. Şâkir Zib Feyyâd), I-IV, Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts., IV, 1291-1295.

10 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX, 25.

11 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, VII, 392-393.

12 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX, 25. Hanbelî tabakât kitaplarının ilk örneği olan *Tabakâtü'l-Hanâbile* isimli eserin müellifi İbn Ebî Ya'lâ, Humeyd'in öğrencilerini Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel için “imamımızın oğlu Ahmed” ilavesinde bulunarak el-Hatîb el-Bağdâdî'den aynen iktibas etmiştir. Bk. Ebu'l-Huseyn Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), I-II, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts., I, 150. Sonraki Dönem müellifleri Humeyd'in öğrencilerini el-Hatîb el-Bağdâdî'den iktibas etmişlerdir. Bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûki ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ), I-XIX, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, XII, 51.

13 İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 150; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VIII, 160; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, III, 17; Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XII, yy., Matbaatü Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1326, III, 48.

14 İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* isimli eserinin bazı nüshalarında Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde Humeyd'den rivâyette buldukları belirtilmekle birlikte eseri tahkik eden Muhammed Abdulkâdir Atâ ve Mustafa Abdulkâdir Atâ, asıl nüshada “في صحيحهما” ifadesinin yer almadığını belirtmişlerdir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 51.

15 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, III, 48.

İbn Zencûye'nin vefât tarihi hakkında tabakât ve vefâyât kaynaklarında hicrî 247, 248, 249 ve 251 yılları zikredilmiştir. İbn Hibbân, 247 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.¹⁶ el-Mizzî, 248 yılında vefat ettiğini belirtenlerin de bulunduğunu kaydetmiş,¹⁷ Kâtip Çelebi ve İsmail Paşa bu tarihi tercih etmişlerdir.¹⁸ İbnü'l-Esîr, diğer âlimler tarafından zikredilmeyen 249 tarihini vermiştir.¹⁹ Tabakât âlimlerinin çoğunluğunun zikrettiği ve meşhur olan vefât tarihi ise hicrî 251 yılıdır.

İbn Zencûye'nin biyografisine yer veren kaynaklar onun *Kitâbü'l-Emvâl*, *Kitâbü't-Tergîb* ve *Kitâbü'l-Âdâb* isminde üç eserini zikretmişlerdir.²⁰ Her ne kadar başka isimlerle bazı eserler, bazı tabakât ve biyografi kaynaklarında İbn Zencûye'ye nisbet edilmekteyse de bunlar söz konusu üç eserden birisinin farklı isimlendirmelerinden ibarettir.²¹

- 16 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *es-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973, VIII, 197. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*'te "وقتب بها وكتب عنه عن أبي عبيد وخرج من مصروفه سنة 251 مات سنة 247 و قال غيره سنة 248 و قال ابن يونس قدم إلى مصر" şeklinde öncelikle 247 yılı zikretmiş, 248 ve 251 yılında vefat ettiğini belirtenlerin de bulunduğunu kaydetmiş; *Takribü't-tehzîb*'te ise "مات سنة ثمان وأربعين وقيل: إحدى وخمسين" şeklinde 248 yılında vefat ettiğini belirtmiş, 251 yılında öldüğünü belirtenlerin de bulunduğunu kaydetmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, III, 48; *Takribü't-tehzîb* (thk. Ebu'l-Eşbâl Sağır Ahmed Şağif el-Bâkistâni), yy., ts., s. 276. Ömer Rıza Kehhâle de 247 yılında öldüğünü esas almakla birlikte 248 ve 251 yılında vefat ettiğine dair rivayetlerin bulunduğunu belirtmiştir. Bk. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-V, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, I, 658.
- 17 el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, VII, 395.
- 18 Mustafa b. Abdulah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-VI, Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941, II, 1274; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin*, I-II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951, I, 339.
- 19 İzzuddîn el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, ts., III, 308.
- 20 İbn Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, XV, 279; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV, 84; Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm: kâmusu terâcim li-eşheri'ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebin ve'l-müstşrikin*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Âlemi'l-Melâyîn, 1986, II, 283.
- 21 *Kitâbü'l-Âdâb* isimli eser kaynaklarda, *el-Âdâbü'n-nebeviyye*, *Kitâbü'l-Âdâbi'n-Nebî*, *Kitâbü'l-Âdâbi'n-nebeviyye*, *el-Âdâbü'n-nebeviyye* ve *Kitâbü'l-Edeb* gibi isimlerle kaydedilmektedir. Bk. Şemsüddîn Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Abdîrahmân el-Gazzî, *Divânü'l-İslâm* (thk. Seyyid Kesrevî Hasen), I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, II, 396; Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dımaşkî İbn Nâsrüddîn, *Tavdihü'l-müştebih fi zabti esmâ'ir-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm* (Muhammed Nuaym Araksûsi), I-X, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983, IX, 70; Abdullhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab* (thk. Şuayb el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988, III, 235; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 658; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 283; Ahmed b. el-Huseyn Beyhâki, *es-Sünenu'l-kubrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, IX, 521. *Kitâbü't-Tergîb* isimli eser de, *Kitâbü't-Tergîb ve't-terhib*, *Kitâbü't-Tergîb fi fedâilü'l-a'mâl*, *et-Tergîb ve't-terhib*, *et-Tergîb fi sevâbi'l-a'mâl* gibi isimlerle verilmektedir. Aynı bir eser olarak zikredilen *Fedâilü'l-a'mâl*, *Kitâbü't-tergîb*'in farklı isimlendirilmesinden ibarettir. Bk. Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Semâni, *el-Müntehab min mu'cemî şuyhi Ebi Sâd es-Semâni* (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir), Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1996, s. 346, 439, 510, 1451, 1550, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemî'l-kebir* (thk. Münire Nâci Sâlim), I-II, Bağdat: Rîasetu Divâni'l-Evkâf, 1395, II, 191; *Kitâbü'l-Ensâb*, I-XIII, Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1977, XIII, 87; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, VII, 392; Zehebî, *Siyeru al'âmi'n-nübelâ*, XII, 20, XIV, 434, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 550; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebibekr es-Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ahâdisi'l-mevdû'a* (thk. Ebû Abdîrahmân Sâlih b. Muhammed b. Uveyde), I-II, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996, II, 182, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s. 249; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, III, 235; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 658; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 339. Bazı kaynaklarda yer verilen "et-Terhib" ifadesi eserin aslında yer almamaktadır. Dokuzuncu asır âlimlerinden Burhâneddin el-Halebî (ö. 900/1495) eserde terhib rivayetlerinin bulunmadığını şu ifadeleriyle belirtmiştir: "في الترغيب لحمد بن زنجويه، وليس فيه". Bk. Burhâneddin en-Nâci el-Halebî, *Ucâletü'l-implâ* (thk. İbrâhim b. Hammâd er-Ris, Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Kannâs), I-V, Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzîf, 1999, II, 637.

Hadis, tabakât ve biyografi kaynaklarında ismi zikredilmemiş olmakla birlikte 2018 yılında Rıdvân el-Hasrî tarafından titiz bir tahkik ile Humeyd b. Zencûye'ye ait olduğu belirtilen *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli bir eser, Dâru İbn Hazm yayınları arasında yayımlanmıştır. Eser, hem hicrî üçüncü asır âlimlerinden birisi olan Humeyd b. Zencûye'nin hadisçiliğine ışık tutmakta hem de üçüncü asır tabakât literatürüne ve bu literatürün gelişimine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Şimdi öncelikle yayımlanmış olan bu eserin temel alındığı el yazmasının özellikleri üzerinde durmak istiyoruz.

1. Eserin Yazma Nüshası ve Özellikleri:

Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn isimli eser, Fas'ın Marakeş şehrinde İbn Yûsuf Kütüphanesinde 621 numarada kayıtlı bulunan tek yazmaya dayanarak neşredilmiştir. Eserin muhakkiki Rıdvân el-Hasrî'nin verdiği bilgilere göre yazmanın özellikleri şu şekildedir:

-El yazması her iki tarafı kesik eski bir nüshadır.

-Yazma Endülüs-Kûfî hattıyla ve büyük harflerle ince bir deri (parşömen) üzerine oldukça mükemmel bir yazıyla yazılmıştır. Ancak müstensihin yazıda usta olmakla birlikte, tabakât, isim ve ricâl konusunda ehil olmadığı anlaşılmaktadır. Yazımda tashîf, tahrif, takdim ve te'hirlir oldukça fazladır.

-Yazma nüsha 1b'den 73a'ya kadar numaralandırılmış olup 73 varaktan oluşmaktadır. Birinci ve son varak hariç her varakta iki sayfa, her sayfada 18 satır bulunmaktadır.

-Eserde müstensihin ismi ve nesh tarihi bulunmamaktadır. Bazı varaklarda müstensih hattının dışında, ilâve ve tashihlerin bulunduğu fevâid kayıtları yer almaktadır.

-Yazmanın varaklarının sayfa tertibinde takdim-te'hirlirle karışıklık bulunmaktadır. Bazı varaklar olması gereken yerden sonraki varaklarda, bazıları ise önceki varaklarda yer almıştır. Muhakkik bu karışıklıkları eserin neşrinde siyâk ve sibakına göre düzelttiğini belirtmektedir.²²

2. Eserin İsmi:

Eserin baş ve son tarafı kayıp olduğu için eserin mukaddimesinde veya son sayfasında verilmiş olması muhtemel olan bir isim tespit edilememiştir. Yine eserden bahseden hiçbir kaynak tespit edilemediğinden geçmiş dönem âlimlerinden de bu konuda istifade edilememektedir. Eserin üçüncü asırdaki benzerleri, bölümleri ve içeriği göz önünde bulundurulduğunda bir tabakât kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Humeyd b. Zencûye'den hadis dinleyen öğrencisi Müslim'in benzer bir eseri *et-Tabakât* ismini taşımaktadır. Humeyd b. Zencûye'nin de eserine bu ismi kullanmış olması muhtemel seçeneklerden birisidir. Ancak eserin

22 Humeyd b. Mahled b. Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* (thk. Rıdvân el-Hasrî), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018, s. 43-44.

yayımlanmış olan baskısında verilen *Tabakâtü'l-fukâhâ ve'l-muhaddisîn* isminin muhtemel isimlerden birisi, hatta eser için daha uygun bir isim olduğu söylenebilir. Eseri tahkik ederek neşreden Ridvan el-Hasrî, eserin ismi konusunda herhangi bir işaret bulunmadığı için bu konuda içtihatla bulunduğunu, eserin içeriğini göz önünde bulundurarak bu ismi tercih ettiğini belirtmektedir.²³ Nitekim eserin en önemli vasıflarından birisi sahâbe sonrası çeşitli şehirler altında zikredilen tabakalarda başta fukâhânın sonra muhaddislerin ayrı ayrı zikredilmesidir. Esere bu ismin verilmesini gerekli kılan diğer önemli bir unsur ise Humeyd b. Zencûye'nin hocaları arasında yer alan ve *Tabakât*'ında kendisinden 7 yerde rivâyette bulunduğu el-Heyssem b. Adî'nin (ö. 207/822) aynı özelliklere sahip olduğu tahmin edilen ve günümüze ulaşmayan bir eserin bu ismi taşımış olmasıdır.²⁴

Humeyd b. Zencûye'nin bu eserin el-Heyssem b. Adî'nin eseri üzerine yazılan bir müstahrec olması uzak bir ihtimal değildir. Nitekim *Kitâbü'l-Emvâl*'i de hocası Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) aynı isimli eserine yazdığı, bazı ziyâdelere yer verdiği müstahrec türü bir eserdir.²⁵ Bu eserde Humeyd b. Zencûye, Ebû Ubeyd ile ortak olan hocalarından aldığı rivâyetlere ziyâde olarak yer vermiştir. *Tabakât*'ının da el-Heyssem b. Adî'nin eserine ziyâde-lerde bulunularak meydana getirilen bir eser olması ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte İbn Zencûye'nin hocaları el-Heyssem b. Adî ile müşterek değildir. İbn Zencûye onun şeyhlerinin çoğunu görmemiştir. Onlardan rivâyeti de yoktur.²⁶ Bu durum eserin bir müstahrec sayılmasına engel değildir. Eserde özellikle "İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri"²⁷ olduğu belirtilerek aktarılan nakiller sanki bu eserin müellifinin temel aldığı bir veya birkaç eserde zikredilen isimlere ziyâde olarak tespit edip bunlara ilavelerde bulunduğu intibahını vermektedir.

3. Eserin Humeyd b. Zencûye'ye Nisbeti:

Üzerinde durulması gereken hususlardan birisi eserin Humeyd b. Zencûye'ye nisbeti ile ilgilidir. Muhakkik Rıdvân el-Hasrî tahkik ederek neşrettiği eserin mukaddimesinde şöyle demektedir:

... هذا الكتاب الذي لقبته -اعتباراً بموضوعه- بطبقات الفقهاء والمحدثين، ونسبته دون اغتماض -بشواهد مبيّنة- للمحافظ أبي أحمد حميد بن مخلد بن قتيبة النسوي المعروف بابن زنجويه المتوفى رحمه الله ٢٥١هـ.

23 İbn Zencûye, *Tabakât*, (muhakkikin mukaddimesi), s. 43-44.

24 İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde *Kitâbü't-Tabakâti'l-fukâhâ ve'l-muhaddisîn*'in yanı sıra *Tesmiyetü'l-fukâhâ ve'l-muhaddisîn* isimindeki bir eseri de el-Heyssem b. Adî'nin eserleri arasında sıralamıştır. Bk. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rızâ Teceddüd), yy., 1971, s. 112. Bu ikisinin aynı eser olup olmadığını tespit edememekteyiz. Kâtip Çelebi, *Tabakâtü'l-fukâhâ ve'l-muhaddisîn* ismiyle kaydettiği eserin dört cilt olduğunu belirtmiştir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zü'nûn*, II, 1105.

25 İbn Hacer Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecridu esânidî'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâu'l-mensûre)* (thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998. Muhammed Abdulhayy Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünne* (thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî), Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000, s. 47.

26 İbn Zencûye, *Tabakât*, (muhakkikin mukaddimesi), s. 28.

27 Eserde yer alan İbn Müzâhim ziyâdeleri ayrıntılı olarak ileride ele alınacaktır.

“...Konularını dikkate alarak Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn olarak isimlendirdiğim bu eseri herhangi bir belirsizlik olmaksızın –açık delillerle- 251 yılında vefat eden ve İbn Zencûye olarak bilinen Nesâ'lı Hâfiz Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe en-Nesevî'ye nisbet ettim.”²⁸

Nisbeti meçhul olan bir eser için en zor ve en önemli araştırmanın eserin nisbeti ile ilgili olduğunu belirten Rıdvân el-Hasrî, bu eserin tespitinin oldukça kolay olduğunu, eseri okuyan bir kimsenin şüphe bulunmaksızın bunun kesinlikle İbn Zencûye'ye ait olduğundan emin olacağını belirtmektedir.²⁹

Eserin İbn Zencûye'ye aidiyetini gösteren üç önemli delil bulunmaktadır.

a) Eserin iki yerinde müellif, “قال حميد” diyerek ismini tasrih etmiştir. Eserde “تسمية الطبقة” başlığı altında Kûfe'de sahâbeden sonra gelen tâbiû-nun isimleri tespit edilirken şu ifade yer almaktadır:

“قال حميد: فهؤلاء فقهاء أهل الكوفة بعد الصحابة، وهم...”³⁰

Müellif, Kûfe ehli sahâbilerden sonra Hz. Ali'nin öğrencilerine yer vermiş, daha sonra muhaddisleri zikretmiş, sonraki tabakada ise fıkıh âlimlerinden üç ismi hocası el-Heysem b. Adî'den nakletmiş, hemen ardından kendisi bu isimlere “وفي القاسم بن عبد الرحمن بن عبد قال حميد: وفي القاسم بن عبد الرحمن بن عبد قال حميد” diyerek el-Kâsım b. Abdirrahmân b. Abdillah el-Mes'ûdî'yi eklemiştir.³¹

Sadece bu kayıtlar elbette eserin Humeyd b. Zencûye'ye aidiyetini göstermekte yeterli değildir. Çünkü “Humeyd” ismini taşıyan birçok hadis âlimi bulunmaktadır. Bu iki kayıt bize eserin Humeyd ismini taşıyan bir müellif tarafından yazıldığını göstermekte, aşağıda zikre-deceğimiz delille birlikte “Humeyd” isminin Humeyd b. Zencûye olduğu anlaşılmaktadır.

b) Eserin Humeyd b. Zencûye'ye aidiyetinin en önemli delillerinden birisi, eserde rivâyette bulunduğu hocalarıdır. Eserin çeşitli yerlerinde müellif 19 hocasından rivâyette bulunmaktadır. Bu isimlerden dördü hariç Humeyd b. Zencûye'nin *Kitâbü'l-Emvâl*'inde rivâyette bulunduğu ve bu isimlerin onun hocaları olduğu görülmektedir. Bu durum eserin Humeyd b. Zencûye'ye aidiyetini çok kuvvetli kılmaktadır. Eserin muhakkiki Rıdvân el-Hasrî, bu 19 isimden *Kitâbü'l-Emvâl*'de rivâyetleri bulunanları rivâyet sayılarıyla tespit etmiştir. Biz ise bu isimlere tabakât kaynaklarında hocaları olarak zikredilenler ve hadis kaynaklarında *Kitâbü't-Tergîb* rivâyetlerinden Humeyd'in hocası olarak tespit ettiklerimizi ekleyerek bir liste halinde burada vermek istiyoruz.³²

28 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 5.

29 İbn Zencûye, *Tabakât*, (muhakkikin mukaddimesi), s. 42.

30 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 129.

31 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 151.

32 Tabloda yer alan “-” işareti söz konusu eserde tespit edilemediğini, “+” işareti söz konusu eserde rivâyet ya da rivâyetlerinin bulunduğu temsil etmek üzere kullanılmıştır. *Kitâbü'l-Emvâl*'de hocaların rivâyet sayıları parantez içerisinde “()” gösterilmiştir. “*” işareti *Tabakât*'ta doğrudan rivâyette bulunduğu, *Kitâbu'l-Emvâl*'de ise vâsita ile rivâyette bulunduğu hocalarını göstermek üzere kullanılmıştır. (ç) kısaltmasını “çok rivâyeti vardır” anlamında kullandık. Humeyd b. Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*'de İbn Ebî Üveys'ten 100'ün üzerinde hadis rivâyet etmiştir.

	<i>Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisinde Rivâyette Bulunduğu Hocaları ve Rivâyet Sayıları</i>		<i>K. Emvâl</i>	<i>K. Tergîb³³</i>	<i>Tabakât-Ricâl³⁴</i>
1	Ahmed b. İbrâhîm b. Kesîr b. Zeyd ed-Devrakî en-Nukrî Ebû Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 246/860)	(1)	-	-	-
2	Ahmed b. Amr b. Abdillâh b. Amr b. es-Serhî'l-Emevî Ebû Tâhir el-Misrî (ö. 250/864)	(1)	-	-	-
3	İsmâîl b. Abdillâh b. Uveys b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, Ebû Abdillâh el-Medîni (ö. 216/831)	(3)	(ç)	+	+
4	Ca'fer b. Avn b. Ca'fer Amr b. Hureys el-Mahzûmî, Ebû Avn el-Kûfî (ö. 207/822)	(1)	(13)	+	+
5	Süleyman b. Harb el-Ezdi el-Vâşihî, Ebû Eyyûb el-Basrî (ö. 224/839)	(10)	(15)	+	+
6	ed-Dahhâk b. Mahled b. ed-Dahhâk b. Muslim eş-Şeybânî, Ebû Âsim en-Nebîl el-Basrî (ö. 212/827)	(2)	(6)	+	+
7	Abdu'l-A'lâ b. Mushir el-Gassânî, Ebû Mushir ed-Dımaşkı (ö. 218/833)	(1)	(3) *	+	+
8	Abdilaziz b. Abdillâh b. Yahyâ el-Uveysî Ebû'l-Kâsım el-Medîni (ö. 220/835 ?)	(1)	(4)	-	+
9	Abdullah b. Bekr b. Habîb es-Sehmî el-Bâhilî, Ebû Vehb el-Basrî (ö. 208/823)	(1)	(9)	-	-
10	Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sâdî Mevlâhüm, Ebu'l-Hasen b. el-Medîni el-Basrî (ö. 234/848)	(1)	(3)	-	+
11	el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd b. Zuheyr et-Temîmî Mevlâhümü'l-Ahvel, Ebû Nuaym el-Kûfî el-Mulâi (ö. 218/833)	(7)	(ç)	+	+
12	Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs el-Matlabî, Ebû Abdillâh eş-Şâfî el-Mekkî (ö. 204/820)	(1)	(1) *	-	-
13	Muhammed b. Yûsuf b. Vâkid ed-Dabî Mevlâhüm Ebû Abdillâh el-Firyâbî (ö. 212/827)	(1)	(ç)	-	+
14	Müslim b. İbrâhîm el-Ezdi el-Ferâhidî, Ebû Amr el-Basrî (ö. 212/827)	(2)	(10)	+	-
15	el-Heysem b. Adî b. Abdirrahmân b. Zeyd, Ebû Abdirrahmân el-Tâi el-Kûfî el-Bağdâdî (ö. 207/823)	(7)	(10)	-	-
16	Yahyâ b. Abdillâh b. Bukeyr el-Mahzûmî Mevlâhüm Ebû Zekerîyyâ el-Kuraşî el-Misrî (ö. 231/846) ³⁵	(2)	(2) *	+	-
17	Yahyâ b Suleymân b. Yahyâ b. Saîd el-Cu'fî, Ebû Saîd el-Kûfî (ö. 237-38/851-52)	(5)	-	-	-
18	Ya'kûb b. İshâk b. Ebî Abbâd el-Mekkî el-Kalzumî (ö. 220/835)	(1)	(14)	-	-
19	Yûnus b. Abdî'l-A'lâ b. Meysere es-Sadefî Ebû Mûsâ el-Misrî (ö. 264/923)	(1)	-	+	-

33 Begavî, *Şerhu's-sünne'sinde kendisine ulaşan isnâd ile Humeyd b. Zencüye'nin Kitâbü't-Tergîb* isimli eserine ait olduğu anlaşılan eserden 200'ün üzerinde hadis rivâyet etmektedir. Tergîb literatürüne dair bilinen ilk eser olan *Kitâbü't-Tergîb*'in inşası üzerine tarafımızdan bir çalışma yayıma hazırlanmıştır. Begavî'nin *Şerhu's-sünne'sinde* yer alan isnâdlara baktığımızda hadis aldığı hocalarından tespit ettiklerimiz için sırasıyla bk. Muhyissünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Meş'ûd Begavî, *Şerhu's-sünne* (thk. Şuayb el-Arnaût, Zuheyr eş-Şâviş), I-XV, Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983, II, 346, ۳۴۸, V, 70, II, 347, IV, 459, II, 231, I, 319, III, 149, Yûnus b. Abdî'l-A'lâ için bk. *Meâlimü'l-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân* (thk. Abdurrezâk el-Mehdi), Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1420, V, 25.

34 İbn Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, XV, 279; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, VII, 392-393; Zehebi, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 20; Tezkiretü'l-huffâz, II, 550; *Târihu'l-İslâm*, XIX, 126; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, III, 48.

35 Rıdvân el-Hasrî, Humeyd b. Zencüye'nin *Kitâbü'l-Emvâl'de* Ya'kûb b. Ebî Abbâd'dan 14 hadis rivâyet ettiğini

Rıdvân el-Hasrî, dördü hariç bu isimlerin Humeyd b. Zencûye'nin *Kitâbü'l-Emvâl*'de rivâyette bulunduğu hocaları olduğunu tespit ettiğini belirtmekte 1, 2, 17 ve 19. sırada zikredilen isimlerin sadece *Tabakâtül-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de rivâyette bulunduğu hocaları olduğunu söylemektedir. Bunlardan 19. sırada yer alan Yunus b. Abdi'l-A'lâ, Begavî'nin tefsirinde yer alan bir rivâyete göre Humeyd b. Zencûye'nin rivâyette bulunduğu bir hocasıdır. Vâkıa Suresi'nin her gece okunmasının fazileti ile ilgili olan bu rivâyetin Humeyd b. Zencûye'nin günümüze ulaşmayan *Kitâbü't-Tergîb*'ine ait bir rivâyet olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ında bir yerde rivâyette bulunduğu Ahmed b. İbrahim b. Kesir b. Zeyd ed-Devrakî en-Nukrî Ebû Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 246/860), yine bir rivâyette bulunduğu Ahmed b. Amr b. Abdillâh b. Amr b. es-Serh el-Umevî Ebû Tâhir el-Mısırî (ö. 250/864) ve beş hadis rivâyet ettiği Mısır'da ikamet eden Yahyâ b. Süleymân b. Yahyâ b. Saîd el-Cu'fî, Ebû Saîd el-Kûfî (ö. 237-38/851-52) sadece bu eserde rivâyetleri tespit edilen hocalarındandır. Her birinden “حدثنا” lafzıyla rivâyette bulunan Humeyd b. Zencûye'nin bu hocalarından semâsının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki tabloda *Kitâbü'l-Emvâl*'de de rivâyetleri bulunan râviler olarak (*) işaretiyle yer verdiğimiz ve Humeyd b. Zencûye'nin hocaları (şuyûh) arasında gösterilen Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî ve Yahyâ b. Abdillâh b. Bukeyr'in, Humeyd b. Zencûye'nin *Kitâbü'l-Emvâl*'inde kendilerinden bir vâsita ile rivâyette bulunduğu kimseler olduğu görülmektedir. Humeyd b. Zencûye söz konusu bu isimlerle muasır olup mülâkî olma imkânı ve ihtimali bulunmaktadır.

Humeyd b. Zencûye *Tabakât*'ında İmam Şâfiî'den “حدثنا” lafzını kullanarak Zuhrî ile ilgili şu haberi rivâyet etmiştir:

“قال: حدثنا الشافعي قال: حدثنا ابن عيينة عن عمرو بن دينار قال: ما رأيت أحدا قط أنص للحديث من الزهري”

“Dedi ki: Bize Şâfiî tahdîs etti. O da dedi ki: Bize (Süfyân) İbn Uyeyne Amr b. Dînâr'dan onun şöyle dediğini tahdîs etti: “Hadis konusunda Zuhrî'den daha sağlam bir kimse görmedim.”³⁷

Bu rivâyete göre, 180 yılında doğduğu kabul edilen İbn Zencûye'nin 204 yılında vefât eden İmâm Şâfiî'den semâsının olduğu anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî vefât ettiğinde Humeyd 24 yaşındadır. Doğum tarihi 180 yılının birkaç yıl öncesi veya sonrası olsa bile Humeyd'in genç yaşlarda İmâm Şâfiî ile mülâkî olma durumu bulunmaktadır. Nitekim *Kitâbü'l-Emvâl*'de

belirtmektedir. Eserin isnâdlarında Ya'kûb b. Ebî Abbâd ismi sadece bir rivâyette geçmektedir. Bk. İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 680. 12 rivâyette İbn Ebî Abbâd ismiyle verilmektedir. İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 207, 220, 355, II, 516, 540, 644, 721, 766, 830, 884, III, 979, 1138. Bir rivâyette ise Muhammed b. İshâk b. Ebî Abbâd şeklinde zikredilmektedir. Bk. İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 64. *Kitâbü'l-Emvâl*'de Süfyân b. Uyeyne, Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Amr b. Kays'tan rivâyetleri yer alan İbn Ebî Abbâd, Ya'kûb ve Muhammed isimleriyle rivâyetlerde yer almaktadır. Aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır.

36 Begavî, *Meâlimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kurân*, V, 25.

37 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 100.

204 yılından önce vefat eden bazı hocalarından rivâyette bulunmuştur. İmâm Şâfiî'nin Mısır'daki uzun süren ikâmeti, Humeyd b. Zencûye'nin Mısır'a yaptığı iki seyahatinin de İmâm Şâfiî'nin vefatından sonraya tekabül etmesi onunla Mısır'ın dışındaki beldelerin birinde mü-laki olduğunu düşündürmektedir. Humeyd b. Zencûye'nin, gençlik yıllarında Bağdat'ta Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın yanında bulunduğunu rivâyetlerden öğrenmekteyiz.³⁸ İmâm Şâfiî de 195-197 yılları arasında Bağdat'ta bulunmuş; 197 yılında buradan ayrılmış, 198 yılında tekrar Bağdat'a gelmiş; bu gelişinde üç ay burada kalmış ve tekrar Mısır'a dönmüştür. Söz konusu tarihlerde Humeyd b. Zencûye Bağdat'ta ve 15, 16 yaşlarındadır.

Kaynaklarda Humeyd b. Zencûye'nin İmâm Ahmed b. Hanbel ile görüştüğünü, ondan rivâyetlerde bulunduğunu gösteren kayıtlar bulunmakla birlikte *Tabakâtü'l-fukâhâ ve'l-muhaddisîn*'de yer alan rivâyet dışında elimizde onun İmâm Şâfiî ile mülâki olduğunu ve ondan hadis işittiğini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Tabakât kaynaklarında Humeyd b. Zencûye'nin hocaları arasında İmâm Şâfiî zikredilmemektedir.

Humeyd b. Zencûye diğer bir eseri *Kitâbü'l-Emvâl*'de İmâm Şâfiî'den Yûnus b. Yahyâ vasıtasıyla rivâyette bulunmaktadır. Eserin muhakkiki Rıdvân el-Hasrî de bunu belirtmekle birlikte eserde yer alan rivayetten hareketle İmâm Şâfiî'nin söz konusu eserde müellifin en erken vefât eden hocası olduğunu, bu rivâyeti başka kaynakta tespit edemediğini kaydetmektedir.³⁹

Humeyd b. Zencûye'nin, "حدثني يحيى بن بكير"⁴⁰, "أخبرنا يحيى بن أبي بكير"⁴¹, "حدثنا يحيى بن بكير"⁴² lafızlarıyla doğrudan rivâyette bulunduğu Yahyâ b. Ebî Bukeyr'den bazı isnâdlarda hocaları vasıtasıyla "قال أبو عبيد أخبرنا"⁴³, "قال أبي عبيد وأخبرني يحيى بن بكير"⁴⁴, "قال أبو عبيد أخبرنا"⁴⁵ diyerek rivâyette bulunmaktadır. İbn Zencûye, bir hadisi ise "حدثني أبو بكر بن أبي شيبة"⁴⁶ isnâdıyla, İbn Ebî Şeybe vâsıtasıyla rivâyet etmiştir.

c) Eserin muhakkiki tarafından zikredilmemiş olmakla birlikte eserde Horasan ricâline yer verilmiş olması, eserin Horasan'lı bir müellif tarafından telif edildiğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim Humeyd b. Zencûye, "Horasâni" nisbesiyle bilinmektedir. İbn Zencûye eserde Horasan ricâlinden, aralarında hocaları en-Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Halef b. Eyyüb (ö. 215/830) el-Huseyn b. el-Velîd (ö. 202/818)'in de bulunduğu 37 ricâlin ismine yer vermiştir.⁴⁷

38 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 26.

39 İbn Zencûye, *Tabakât*, (Muhakkikin mukaddimesi), s. 16. Söz konusu rivâyeti Tirmizî, Süfyân b. Uyeyne'den aynı lafızlarla rivâyet etmiştir. Bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, Ebvâbu'l-Cum'a, 523.

40 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 62, 77, 82.

41 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, III, 888.

42 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, III, 888.

43 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 235, 261, 390, II, 439, 466.

44 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 239, 378, II, 535.

45 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, II, 535.

46 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 125.

47 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 262-265.

Yukarıda zikrettiğimiz üç delili birlikte düşündüğümüzde bunlar birbirini tamamlamakta ve eserin İbn Zencüye'ye ait bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Eserin Muhtevası ve Özellikleri:

Üç bölüm halinde değerlendirebileceğimiz eserin birinci bölümünde Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Kûfe, Şam ve Mısır'da ikâmet eden ashâbın isimleri verilmektedir. Kitabın baş tarafı eksik olduğu için Medine ashâbından sadece 6 kadın sahâbînin ismi bulunmaktadır.⁴⁸ Eserin devamından anlaşıldığı kadarıyla baş tarafında Medine'de ikamet eden erkek sahâbîlerin, sonrasında kadın sahâbîlerin isimlerinin yer aldığı tahmin edilebilmektedir.

Medine tabakâtına öncelik verilmesi, bu şehrin vahiy yurdu, Resûlullah'ın muhâcirlerinin yurdu, risâlet, nübüvvet ve ilim kaynağı görülmesinden dolayıdır. Bu durum diğer tabakât kitaplarında da görebildiğimiz, bilinen bir durumdur.⁴⁹

İlk bölümde çeşitli şehirlerdeki sahâbî isimlerinden sonra Kûfe ehlerinden Hz. Ebû Bekir'den rivâyette bulunan sahâbî ve tâbiûnun isimlerine ayrı başlıklar halinde yer verilmiştir. İki ayrı başlık halinde verilen bu bölüm, eserde bağımsız ara bir bölüm gibi durmaktadır.⁵⁰

Hemen sonrasında kitabın sonuna kadarki bölümleri ise "Sahabeden Sonraki Tabakalar" şeklinde değerlendirebiliriz. İkinci bölüm ise Medineli tâbiûn âlimleri ile başlamaktadır. "Medine Ehlerinden Sahabeden Sonra Gelen Birinci Tabakanın İsimleri"⁵¹ başlığı altında tâbiûnun birinci tabakada değerlendirdiği fakihlerini zikrettikten sonra, Medine'de bulunan Tâbiûnun muhaddislerini, daha sonra ikinci tabakada yine tâbiûn fakihlerini zikretmiş, tâbiûn muhaddisleri için de ikinci bir tabakaya yer vermiştir. Humeyd b. Zencüye, Medine ricâlini tâbiûn ve tebe-i tâbiûndan kendi zamanına kadar beş ayrı tabakada zikretmiştir.⁵²

Medine'den sonra Mekke'ye geçmiş; birinci tabakada bulunan tâbiûndan Mekke fakihlerini, sonra muhaddislerini zikretmiş, daha sonra bu şehirdeki ikinci, üçüncü, dördüncü tabakaya yer vermiş, bu tabakalarda fukahâ ve muhaddis ayrımında bulunmamıştır.⁵³

Kûfede bulunan tâbiûn, tebe-i tâbiûn âlimlerini ve sonra gelenleri de fukahâ ve muhaddislerini ayrı ayrı tabakalarda, toplamda sekiz tabakaya yerleştirmek suretiyle zikretmiştir.⁵⁴

48 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 51.

49 Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *et-Tabakât* (thk. Meşhûr b. Hasen b. Muhammed b. Selmân), Riyad: Dârü'l-Hicre li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1991, s. 141-142.

50 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 88-89.

51 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 90.

52 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 90-118.

53 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 119-127.

54 İbn Zencüye, *Tabakât*, s. 127-186.

Basra ehlinin de önce fakihlerine, daha sonra muhaddislerine yer vermiş; Basra'yı altı tabakada incelemiştir.⁵⁵

Yemen için sadece bir tabaka zikretmiş ve bu tabakada fukahâ ve muhaddis ayırımında bulunmamıştır.⁵⁶ Yemâme'yi iki tabaka halinde, Mısır'ı altı, Filistin'i üç, Dımaşk'ı altı, Humus'u üç ve Cezîre'yi bir tabaka halinde fukahâ ve muhaddislerini ayırmaksızın vermiştir.⁵⁷

Şehir tabakalarının en sonunda "Horasan Ricâli" isminde bir başlığa yer verilmektedir. Bu başlık altında 37 Horasanlı âlimin isimleri zikredilmektedir.⁵⁸

Eserin üçüncü bölümü olarak değerlendirilebileceğimiz son bölümünde ise aşere-i mübeşşerenin evlatlarından rivâyette bulunulanların, aşere-i mübeşşere ashâbının evlatları ve onlardan sonra gelenlerin isimlerine yer verilmektedir. Bölümün hemen başında İsmâil b. Ebî Üveys'in babasından rivâyet ettiği Hz. Fâtıma'nın soy seçercesine dair bir rivâyete yer verilmiştir. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber'in soyundan geldiği Adnândan sonraki kısım, daha çok şöhret bulan İbn İshâk'ın *Siyer*'inde zikredilenden farklılıklar arz etmektedir.⁵⁹ Hemen devamında Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin soy seçercesi yine İbn Ebî Üveys'ten bir rivâyetle nakledilmektedir.⁶⁰ Bu bölüm Hz. Peygamber'in kızı olması hasebiyle Hz. Fâtıma'nın evlatları ile başlamış; Hz. Hasan, Hüseyin ve onların çocuklarının, Hz. Hüseyin'in torunlarının ve torunlarından Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali'nin iki çocuğunun isimleri sıralanmıştır.

Eserde daha sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'nin çocukları ve onların da bir kısmının çocuklarına yer verilmektedir. Hz. Ali'nin, Hasan ve Hüseyin'den sonra gelen üç çocuğu ve onların da çocuklarının isimleri zikredilmektedir. Daha sonra aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm'ın çocuklarına ve onların çocuklarına yer verilmekte ve eser Talhâ b. Ubeydullah'ın üç oğlunun ismi ile tamamlanmaktadır.⁶¹ Buradan eserin günümüze tam olarak ulaşmadığı, son kısmının kayıp olduğu ve devamının olması gerektiği anlaşılmaktadır. Talhâ b. Ubeydullah'ın torunları ile diğer aşere-i mübeşşerenin çocukları ve torunlarının isimlerinin yer aldığı bölümlerin günümüze ulaşan yazmanın kayıp varakları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Eser, büyük bir ihtimalle başlığa uygun olarak diğer aşere-i mübeşşerenin çocuklarının isimlerinin yer aldığı bölümlerle tamamlanmıştır. Bu durumda aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Saïd b. Zeyd'in çocukları ve torunlarının isimleri nüshada yer almamaktadır.

55 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 187-223.

56 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 223-225.

57 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 225-262.

58 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 262-265.

59 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 266. Krş., İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretu'n-nebeviyye* (thk. Ahmed Ferid el-Mezidi), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, s. 17.

60 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 266.

61 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 266-278.

Üç bölüm halinde değerlendirebileceğimiz *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'in konu başlıkları ve her başlıkta zikredilen isimlerin sayısı şu şekildedir:

I. Medine, Mekke, Taif, Yemen, Kûfe, Şâm ve Mısır'da İkamet Eden Ashâbın İsimleri

A. ...Medine'de İkamet Eden Ashâbın İsimleri (Kadın Sahâbiler 6)⁶²

B. Mekke'de İkamet Eden Ashâbın İsimleri (32)

- İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri (31)

C. Mekke Vâdisinde İkamet Eden Ashâbın İsimleri -İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri- (154)

D. Taif'te İkamet Eden Ashâbın İsimleri (12)

- İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri (12)

E. Yemen'de İkamet Eden Ashâbın İsimleri (7)

- İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri (5)

-Yemen Vâdisinde İkamet Edenler (10)

F. Bedir'e Katılan Muhâcirlerden Kûfe'ye Giren Sahâbiler (9)

- Bedir Ehli Ensâr'dan Kûfe'ye Girenler (6)

- İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri (2)

- Kûfe'ye Giren Sahâbiler'den Hz. Peygamber'den Rivâyette Bulunanlar (76)

G. Şâm'daki Ashâbın İsimleri (15)

H. Mısır'da Bulunan Ashâbın isimleri (24)

- İbn Müzâhim'in Ziyâdeleri (22)

Kûfe Ehlinde Hz. Ebûbekir'den Rivâyette Bulunanlar (7)

Tâbüin'den Hz. Ebûbekir'den Rivâyette Bulunanlar (14)

II. Sahâbeden Sonraki Tabakalar

A. Medine

- Sahâbeden Sonra Medîne Ehlinin Birinci Tabaka Fakihleri (20)

- Birinci⁶³ Tabaka Muhaddisleri (7)

62 Eserin günümüze ulaşan nüshasında bu yönde bir başlık bulunmamakla birlikte, baş tarafında Medine'li Ashâbın isimlerinin sıralandığı tahmin edilmekte ve bu bölümün sonunda kadın sahâbilere yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde Selmâ Ümmü Râfi', Azze binti Hâbil, Meymûne binti Kerdem, Bintü Nebhân el-Ganeviyye, Zerîne Mevlâtü'n-Nebî (s.a.v.), Ümmü Beşîr b. el-Hasâsiyye el-Cuheniyye gibi Medine'de bulunan kadın sahâbilerin isimleri verilmiştir. Bk. İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 51.

63 Eserde tabakalarda sadece ilk yer verilen tabakanın birinci tabaka olduğu belirtilmiş, sonraki tabakalarda "الطبقة التي"

- İkinci Tabaka Fakihleri (2)
- İkinci Tabaka Fakihlerden Hadis Rivayet Edilenler (54)
- İkinci Tabaka Muhaddisleri (4)
- Üçüncü Tabaka Fakihleri (57)
- Üçüncü Tabaka Muhaddisler (7)
- Dördüncü Tabaka Fakihleri (69)
- Dördüncü Tabaka Muhaddisleri (4)
- Beşinci Tabaka Fakihleri (62)
- Beşinci Tabaka Muhaddisleri (6)

B. Mekke

- Mekke Ehli Tâbiununun Birinci Tabaka Fakihleri (-)
- İbn Abbâs'ın Fakih Öğrencileri (6)
- Birinci Tabaka Muhaddisleri (13)
- İkinci Tabaka Mekke Ehli (22)
- Üçüncü Tabaka Mekke Ehli (19)
- Dördüncü Tabaka Mekke Ehli (11)

C. Kûfe

- Tâbiundan Birinci Tabaka Kûfe Fakihleri (8)
- Birinci Tabaka Muhaddislerinden Hz. Ömer'i Görüp Ondan Rivâyette Bulunanlar (88)
- Birinci Tabaka Muhaddislerinden İbn Mes'ûd'dan Rivâyette Bulunup, Hz. Ömer'den Rivâyeti Bulunmayanlar (37)
- Birinci Tabaka Hz. Ali'nin Öğrencileri (42)
- İkinci Tabaka Kûfe Fakihleri (4)
- İkinci Tabaka Kûfe Muhaddisleri (49)
- Üçüncü Tabaka Kûfe Fakihleri (4)

...تالي هؤلاء من أهل... "onlardan sonra gelen tabaka" denilerek önce fıkıhçılar, sonra da aynı tabakadaki muhaddisler "وكان في هذه الطبقة من المحدثين" denilerek verilmiştir. Tabakalarda zikrettiğimiz ikinci, üçüncü, dördüncü beşinci tabaka şeklindeki sıra sayıları tarafımızca daha anlaşılır olması ve her şehirde kaç tabakaya yer verildiğini göstermek için verilmiştir.

- Üçüncü Tabaka Kûfe Muhaddisleri (77)
- Dördüncü Tabaka Kûfe Fakihleri (6)
- Dördüncü Tabaka Kûfe Muhaddisleri (87)
- Beşinci Tabaka Kûfe Fakihleri (4)
- Beşinci Tabaka Kûfe Muhaddisleri (89)
- Altıncı Tabaka Kûfe Fakihleri (3)
- Altıncı Tabaka Kûfe Muhaddisleri (51)
- Yedinci Tabaka Kûfe Fakihleri (4)
- Yedinci Tabaka Kûfe Muhaddisleri (22)
- Sekizinci Tabaka Kûfe Fakihleri (2)
- Sekizinci Tabaka Kûfe Muhaddisleri (27)

D. Basra

- Tâbiundan Birinci Tabaka Basra Fakihleri (6)
- Birinci Tabaka Muhaddisleri (37)
- İkinci Tabaka Fakihleri (9)
- İkinci Tabaka Muhaddisleri (52)
- Üçüncü Tabaka Fakihleri (1)
- Üçüncü Tabaka Muahddisleri (54)
- Dördüncü Tabaka Fakihleri (6)
- Dördüncü Tabaka Muhaddisleri (57)
- Beşinci Tabaka Fakihleri (5)
- Beşinci Tabaka Muhaddisleri (102)
- Altıncı Tabaka Fakihleri (5)
- Altıncı Tabaka Muhaddisleri (15)

E. Yemen

- Yemen Ehli Tâbiûn Âlimleri (23)

F. Yemâme

- Sahâbeden Sonra Yemâme Ehlinden Birinci Tabaka Âlimleri (6)
- İkinci Tabaka Âlimleri (16)

G. Tâif

- Tâif Ehlinden Olan Tâbiûn Âlimleri (8)

H. Mısır

- Sahâbeden Sonra Birinci Tabaka Mısır Ehli Âlimleri (29)
- İkinci Tabaka Mısır Âlimleri (14)
- Üçüncü Tabaka Mısır Âlimleri (24)
- Dördüncü Tabaka Mısır Âlimleri (18)
- Beşinci Tabaka Mısır Âlimleri (14)
- Altıncı Tabaka Mısır Âlimleri (15)

İ. Filistin

- Birinci Tabaka Filistin Âlimleri (17)
- İkinci Tabaka Filistin Âlimleri (13)
- Üçüncü Tabaka Filistin Âlimleri (6)

J. Dımaşk

- Birinci Tabaka Dımaşk Âlimleri (7)
- İkinci Tabaka Dımaşk Âlimleri (18)
- Üçüncü Tabaka Dımaşk Âlimleri (14)
- Dördüncü Tabaka Dımaşk Âlimleri (14)
- Beşinci Tabaka Dımaşk Âlimleri (24)
- Altıncı Tabaka Dımaşk Âlimleri (23)

K. Humus

- Sahâbeden Sonra Birinci Tabakada Humus Ehlinden Tâbiûn Âlimleri (20)
- İkinci Tabaka Humus Âlimleri (42)
- Üçüncü Tabaka Humus Âlimleri (22)

L. Cezîre

- Cezîre Ehlinden Tâbiûn ve Diğer Âlimler (43)

M. Horasan Ricâli (37)

II. Aşere-i Mübeşşerenin Evlatlarında Rivâyette Bulunulanlar ve Aşere-i Mübeşşere Ashâbının Evlatlarından Sonra Gelenler

- Hz. Peygamber'in Kızı Fâtımanın Çocukları (2)
- Hasan b. Ali'nin Çocukları (8)
- Hüseyin b. Ali'nin Çocukları (2)
- Ali b. Huseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'in Çocukları (5)
- Muhammed b. Ali b. Huseyn b. Ali'nin Çocukları (2)
- Hz. Ebû Bekir'in Çocukları (9)
- Hz. Ömer'in Çocukları (4)
- Abdullah b. Ömer'in Çocukları (6)
- Sâlim b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (3)
- Abdullâh b. Abdullâh b. Ömer'in Çocukları (2)
- Hamza b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (1)
- Zeyd b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (1)
- Muhammed b. Zeyd b. Abdillâh b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (5)
- Vâkid b. Abdillâh b. Ömer'in Çocukları (2)
- Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ömer'in Çocukları (1)
- Âsım b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (2)
- Ubeydullâh b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (1)
- Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (2)
- Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer'in Çocukları (4)
- Ubeydullâh b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer'in Çocukları (2)
- Abdullâh b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer'in Çocukları (1)
- Abdurrahman b. Ömer b. el-Hattâb'ın Çocukları (2)
- Osmân b. Affân'ın Çocukları (4)
- Ebân b. Osmân b. Affân'ın Çocukları (1)
- Amr b. Osmân b. Affân'ın Çocukları (1)
- Abdullâh b. Amr b. Osmân b. Affân'ın Çocukları (3)
- Ali b. Ebî Tâlib'in Hasan ve Hüseyin'den Sonraki Çocukları (3)

- Muhammed İbn El-Hanefiyye'nin Çocukları (2)
- Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib'in Çocukları (2)
- ez-Zubeyr b. el-Avvâm'in Çocukları (3)
- Abdullah b. ez-Zubeyr'in Çocukları (12)
- Urve b. ez-Zubeyr'in Çocukları (8)
- Talhâ b. Ubeydullah'in Çocukları (3)...

Son olarak yukarıda belirttiğimiz muhtevaya sahip eserin genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Sahâbeden itibaren hicrî üçüncü asra kadar fukahâ ve muhaddis tabakalarına göre tertip edilen kitap, bu özelliği ile günümüze ulaşan ilk eserdir. “Tabakâtü'l-Fukahâ” ve “Tabakâtü'l-Muhaddisîn” ayrı ayrı bazı çalışmalara konu olmakla birlikte fukahâ ve muhaddislerin birlikte zikredildiği bir başka eser tespit edemedik. Bu yüzden alanındaki tek çalışma olduğu da söylenebilir.⁶⁴

2. Eser büyük çoğunluğu itibari ile “tesmiye” (isim listesi) türündedir. Yani eser, sahâbeden başlayarak hicrî üçüncü asra kadar çeşitli şehirlerdeki fukahâ ve muhaddislerin isimlerinin sıralanmasından oluşmaktadır. İsimleri verilen ricâl hakkında detaylı bilgilere yer verilmemektedir. Bazı tabakalarda ele alınan tabakaya mensup olanların fazileti, menkıbeleri, ilimdeki dereceleri ve fikihteki dirâyetlerini göstermek üzere çeşitli rivâyetlere yer verilmektedir. Ancak eserde bu, sadece fukahâ tabakası için uygulanmıştır. Bu durum müellifin fukahâyâ daha fazla önem vermiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Muhaddislerin İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti's-sağîr*'i gibi bazı tabakât kitaplarında görüldüğü üzere kısa bilgiler, vefat tarihleri ya da onlarla ilgili haberlere çok nadir yer verilmiş, çoğunlukla sadece isimleri zikredilmiştir.

3. Bazı sahâbilerin sahâbe olduğuna işaret eden ifadelere yer verilmektedir. Fukahâ tabakalarının baş taraflarında rivâyetlerle verilen bilgilerin dışında tabakalarda isimler sıralanırken ricâl hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Bazı isimlerde ricâlin açıklayıcı ismi, diğer bir ismi, isim hakkındaki çeşitli görüşler, künyesi, hocası, sahâbiden kaç kişiyi gördüğü, kimin mevlâsı olduğu, kimin oğlu olduğu, rivâyette bulunduğu kimseler, kendisinden rivâyette bulunanlar, hangi halife döneminde yaşadığı, ikamet ettiği yer ve kabilesi hakkında kısa kısa bilgiler verilmektedir. Eserde yer alan ricâlden hiçbirinin vefât tarihi zikredilmemektedir.

4. Eserde râvîlerle ilgili cerh ve ta'dîl lafızlarına yer verilmemektedir. Sadece bir yerde Yemâme ehlinden Zâhir b. Burc ez-Zemânî hakkında “münker bir hadis rivâyet etmiştir”

64 Fakihler ile ilgili tabakât kitapları için bk. Ebû İshâk İbrâhim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (thk. İhsân Abbâs), (Muhakkikin Mukaddimesi), Beyrut: Dârü'r-Râid'l-Arabî, 1970, s. 19-20. Muhaddis tabakalarına dair eserler için bk. Mehmet Efendioğlu, “Tabakât”, *DİA*, XXXIX, 291-292.

denilmektedir.⁶⁵ Bir yerde de ta'diline işaret olarak Sâlim Ebû Abdillâh el-Berrâd hakkında "قال عطاء بن السائب: كان أوثق عندي من نفسي" "Atâ b. es-Sâib şöyle demiştir: Benden daha güvenilirdi."⁶⁶

5. Eserde yer verilen rivâyetlerin büyük çoğunluğu semâya delalet eden "حدثنا" lafzıyla nakledilmektedir. Sahâbe bölümünde İbn Müzâhim ziyâdeleri "قال" lafzıyla verilmiştir. Bunun dışında yine vicâdeye delalet eden bir ifade ile tâbiünden Habîb b. Ubeyd er-Rahbî hakkında tebeüt-tâbiünden olan Bakîyye b. Velîd'den (ö. 197/812) şu rivâyet nakledilmektedir: "ذكر بقية عن ابن أبي مریم أن حبيبا أدرك سبعين من أصحاب النبي (ص)" "Bakîyye, İbn Ebî Meryem'den Habîb (b. Ubeyd er-Rahbî)'nin Hz. Peygamber'in ashâbından yetmiş kişiyi gördüğünü zikretmiştir."⁶⁷ Müellif, hocası Fadl b. Dükeynden naklettiği rivâyetleri çoğunlukla "حدثنا" lafzıyla rivâyet etmekte, üç yerde ondan "قال" diyerek nakilde bulunmaktadır.⁶⁸

6. Eserde birkaç yerde bazı râvîlerden mübhem bir şekilde isimleri tasrih edilmeksizin rivâyette bulunulmuştur. Eserde yer alan bazı örnekler şu şekildedir: "Kûfe ehlinde ilim sahibi bir şeyh bana haber verdi"⁶⁹, "Bana Cerîr b. Abdilhamîd'in ashâbından bazıları tahdîs etti"⁷⁰, "Cerîr b. Abdilhamîd'in ashâbından sika birisi bana tahdîs etti."⁷¹ Atâ b. Ebî Rabâh'tan hicâz ehli hakkında bir rivâyet de "يروى عن عطاء بن أبي رباح" denilerek nakledilmiştir.⁷² Abdurrahmân b. Yezîd b. Câbir'den iki rivâyet,⁷³ Habîb b. Ebî Sâbit'ten de bir rivâyet⁷⁴ "يروى" lafzıyla nakledilmiş, müellif birkaç yerde "belâğ" sigasını kullanarak rivâyette bulunmuştur.⁷⁵

7. Humeyd b. Zencûye, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de kendisinden önceki tabakât yazarlarından İbn Sa'd'ın tabaka esaslı tasnifi ve Halife b. Hayyât'ın nesep esaslı taksiminden farklı olarak sahâbileri sırasıyla Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Kûfe, Şam ve Mısır gibi yaşadıkları şehirlere göre vermiştir. Bu yönüyle Müslim'in *Kitâbü't-Tabakât* ı ile aynı özelliğe sahiptir. Ancak Müslim çeşitli şehirlere yerleşmiş olan erkek sahâbileri tamamladıktan sonra Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'a yerleşmiş olan 98 kadın sahâbinin isimlerini zikretmekteyken⁷⁶, Humeyd b. Zencûye sadece Medine şehri için kadın sahâbilerin isimlerini vermiştir.

65 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 227.

66 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 151.

67 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 254.

68 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 156-157.

69 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 187.

70 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 145.

71 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 120.

72 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 247.

73 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 242.

74 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 251.

75 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 91, 137, 200.

76 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 211-223.

8. Müellif ikinci bölümde tâbiûn ve sonraki nesiller için uyguladığı “tabaka”, “fakih” ve “muhaddis” ayrımını sahâbe için uygulamamıştır. Sadece farklı şehirlerdeki sahâbilerin isimlerini sıralamış, kendi tespit ettiği isimlere İbn Müzâhim’in ziyâdelerini ilave etmiştir.

9. Müellif, sahâbeden sonra gelen tâbiûn ve tâbiûndan sonra gelenleri kendi zamanına kadar zikretmektedir. Bu bölümlerde isimleri çeşitli tabakalar halinde zikretmiş, bazı şehirlerin tabakalarında fukahâ ve muhaddisleri ayırmış, öncelikle fakihlere sonrasında muhaddislere yer vermiştir.

10. Sahâbeden sonraki tabaka her şehirde “تسمية الطبقة الأولى من التابعين من أهل...” şeklinde birinci tabaka olarak adlandırılmış, hemen ardından ilk tabakadaki muhaddisler “وكان في هذه” “bu tabakadaki muhaddisler” başlığıyla sıralanmıştır. Sonraki tabakalarda ikinci, üçüncü, dördüncü tabaka gibi sıralamaya gidilmeksizin “الطبقة التي تلي هؤلاء من أهل...” “...ehlinden onlardan (birinci tabakadan) sonra gelenler” şeklinde bir başlıkla takdim edilmiştir. Daha sonra bu ikinci tabakanın muhaddisleri sıralanmış, diğer tabakalar da aynı şekilde verilmiştir.

11. Eserde yer verilen rivâyetlerin tamamı fakih tabakalarından önce ve fakihlerin faziletlerini, ilimdeki derecelerini göstermek üzere zikredilmiştir.

12. Tabakaların sıralanmasında mekân unsurunun yanı sıra zaman unsuru gözetilmiş, belirli aralıklarla aynı dönemlerde yaşayan fakih ve muhaddislerin isimleri ayrı ayrı çeşitli tabakalarda verilmiştir. Eserde en çok yer ayrılan sahâbe sonrası Kûfe bölümüne baktığımızda 60 yıllarında vefât eden tâbiûn âlimlerinden, müellifin hayatta olduğu 240 yılında vefat eden ricâlin isimlerine yer verildiği görülmektedir.⁷⁷ Tabakalara yer verilmiş olsun ya da olmasın diğer şehirlerde ricâlin isimlerine zaman unsuruna göre yer verilmiştir.

13. Fukahâ ve muhaddisten bir ricâle aslı beldesine ve ikamet ettiği beldeye nisbetle iki tabakada yer verilebilmektedir. Nitekim Yahyâ b. Ebî Kesîr’e Basra muhaddislerinin üçüncü tabakasında⁷⁸ ve Yemâme ehlinden sahâbeden sonra gelen birinci tabakada yer verilmiştir.⁷⁹

14. Kardeş olanlara aynı düzeyde bir tabakada yer verilmiş ise kardeş oldukları belirtilmiştir. Kitabın genelinde bu şekildedir. Kardeşlerden her biri farklı tabakalarda verilmiş ise aralarındaki ilişki belirtilmemiştir. Mesela müellif, el-Hasen b. Sâlih el-Hemedânî’yi Kûfe ehli fukahâsının altıncı tabakasında⁸⁰, kardeşi Ali b. Sâlih el-Hemedânî’yi Kûfe ehli muhaddislerinin altıncı tabakasında zikretmiştir.⁸¹

15. Müellif, baba olan bir ricâli bir tabakada zikrettikten sonra, sonraki tabakalarda gelecek oğlunun tabakasında da ismini zikredebilmektedir. Bazen baba ve oğlu aynı tabakada da

77 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 127-186.

78 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 201.

79 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 225.

80 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 177.

81 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 179.

zikretmiştir. Mesela Süleym b. el-Esved el-Mehâribî ve oğlu el-Eş'as b. Ebîş-Şa'şâ'yı aynı tabakada, Kûfe muhaddislerinin dördüncü tabakasinda peşpeşe zikretmiştir.⁸²

16. Eserde mükerrerlerle birlikte toplamda 2330 ricâlin ismine yer verilmiştir. Aynı asırda Müslim tarafından kaleme alınan *Tabakâtü't-tabîîn* ve *Tabakâtü'r-ruvât*, *Esmâü'r-ricâl* gibi isimlerle de zikredilen *Tabakât*'ta sahâbe ve tâbiûndan 2246 ricâlin ismi Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam ve Mısır sıralamasıyla yer almaktadır. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'in günümüze ulaşmayan ilk ve son kısmı ile bu rakamın 2500'ün üzerinde olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu durumda eser Müslim'in *Tabakât*'ından daha kapsamlıdır. Ancak Müslim'in eseri sahâbe ve tabiûn tabakaları ile sınırlı iken, İbn Zencûye'nin *Tabakât*'ında tâbiûn sonrası müellifin yaşadığı döneme kadarki ricâle de yer verilmektedir.

17. Eserde isimleri zikredilen sahâbî sayısı –bazı mükerrerlerle birlikte- 444'tür. Eserin günümüze ulaşan nüshasının baş tarafındaki eksik kısmında yer alan Medineli sahâbilerle 600 civarında sahâbî ismine yer verildiğini tahmin etmekteyiz.⁸³

18. En fazla tabakaya, en fazla fukahâ ve muhaddise Kûfe şehrinde yer verilmiştir.

19. Humeyd b. Zencûye Horasan ricâlini ayrı bir bölüm halinde zikretmiştir.⁸⁴ Öğrencisi Müslim ise *Tabakât*'ında Horasan ricâlini Basra ve Küfelilere dâhil etmiştir.

20. Eserde sadece bir merfû hadise yer verilmiştir. Bu hadis isnâdı zikredilmeksizin “قال رسول الله (ص) لبني سلمة...” denilerek eserin son kısmında yer alan “aşere-i mübeşşerenin evlatları” bölümünün baş tarafında nakledilmiştir.⁸⁵ Hz. Peygamber'in, İsmâil peygamberin soyundan geldiğini göstermek üzere bu hadise yer verilmiştir.

5. *Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*'in Kaynakları:

İbn Zencûye'nin *Tabakât*'ını kendisinden önce yazılan eserlerden istifade ederek, bunlardan tespit ettiklerine ziyadelerde bulunarak tasnif ettiği anlaşılmaktadır. Eserde şu dört yazılı kaynağa başvurulduğu görülmektedir.

82 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 161.

83 Müslim'in *Tabakât*'ında 191 erkek, 70 kadın toplamda 261 Medineli sahâbînin ismine yer verilmektedir. Müslim'in *Tabakât*'ında yer verilen sahâbîlerin sayısı ise 613'tür. Bk. Müslim, *Tabakât*, s. 141-161, 211-216.

84 Horasan âlimlerinden birisi olmasına rağmen Müslim'in Horasan ricâlini Basra ve Kûfe ricâliyle birlikte vermiş olması garip karşılanmıştır. Nitekim Es'âd Sâlim Teyyim şu değerlendirmede bulunmuştur: “أغفل مسلم ذكر! الخراسانيين، فذكرهم مع البصريين أو الكوفيين، وما أدري كيف نسي أهل إقليمه ehemmiyyetühû ve fevâidühû, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994, s. 158.

85 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 267. “Hz. Peygamber ok yarışı yapan Selemeoğullarına: “Ey İsmâiloğulları okları atın. Ben İbnü'l-Ekva' ile beraberim” dedi. (Rakip tarafta bulunanlar): “Ey Allah'ın Resûlü senin beraber olduklarına karşı biz yarış kazanamayız” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Haydi okları atın ben hepinizle beraberim” buyurdu. Daha sonra akşama kadar ok atılar, yarıştılar ve birbirlerine üstünlük sağlayamadılar (müsabaka berabere sonuçlandı).” Hadis benzer lafızlarla hadis kaynaklarımızda yer almaktadır. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, Cihâd ve Siyer 77, Enbiyâ 14, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

5.1. el-Heyssem b. Adî'nin (ö. 207/822) *Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*'i:

el-Heyssem b. Adî, Humeyd b. Zencûye'nin hocalarındandır. Humeyd, ondan günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Emvâl*'inde 10 hadis rivâyet etmiş⁸⁶, *Tabakât*'ında da 7 yerde ondan nakillerde bulunmuştur. Humeyd b. Zencûye, el-Heyssem b. Adî'den yaptığı alıntılarını “حدثنا” lafzıyla zikretmiştir. Bu durumda *Kitâbü'l-Emvâl*'de de rivâyette bulunduğu el-Heyssem b. Adî, Humeyd b. Zencûye'nin hocaları arasındadır ve Humeyd ondan işittiği ve rivâyet hakkını aldığı eserinden rivâyette bulunmuştur. Şimdi ondan naklettiği rivâyetlere burada yer vermek istiyoruz:

- “Sahâbeden Sonra Medîne Ehlinin Birinci Tabakası” başlığı altında Humeyd b. Zencûye, Medineli fakihleri el-Heyssem b. Adî'den rivâyet etmektedir: “قال: حدثنا الهيثم بن عدي قال: أخبرنا بن جريح عن الزهري قال: كان الذين يتفقون بالمدينة بعد الصحابة...”. İbn Zencûye, es-Sâib b. Zeyd, el-Misver b. Mahreme, Abdurrahmân b. Hâtib b. Ebî Beltea, Abdullah b. Âmir b. Rebia el-Ezdî, Abdurrahmân b. Mâlik el-Ensârî isimli Medine ehlinin beş tâbiûn âlimini el-Heyssem b. Adî'den rivâyet etmiştir.⁸⁷ İbn Zencûye, tâbiûn âlimlerini fakîh ve muhaddisler şeklinde ayırma usûlünü de muhtemelen el-Heyssem b. Adî'den almıştır. Nitekim el-Heyssem b. Adî'nin yukarıdaki rivâyete uygun olan eseri kaynaklarda kendisine nisbet edilen *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'idir.
- İbn Zencûye, Medine ehlinin ikinci tabakasında bulunan fakihleri de el-Heyssem b. Adî'den rivâyet etmektedir: “قال حدثنا الهيثم بن عدي قال: أخبرنا عبد الله بن عمر قال: كان الفقه: بعد أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم في...”. İbn Zencûye, ikinci tabakada yedi Medineli fakihin ismini el-Heyssem'den aktardıktan sonra onun el-A'meş vâsıtasıyla Ebû Sâlih'ten şu rivâyetine yer vermektedir: “قال الهيثم: أبناني الأعمش عن أبي صالح قال: كان فقهاء: بعد أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم في...”. Bu rivâyetin Medineli fakîh tâbiûn âlimleri hakkında olduğu görülmektedir. Yine bu bölümün sonunda el-Heyssem b. Adî'den bir rivâyete daha yer verilmiştir. Mücâlid'in eş-Şa'bî'den rivâyetine göre o şöyle demiştir: “Ebû Seleme b. Abdurrahmân bize Bişr b. Mervân'ın yanına geldi. Kızı da yanındaydı. Ona: “Ey Ebû Seleme Medine ehlinin en fakîhi kimdir?” diye sordum. Bunun üzerine o kendisini kastederek: “Seninle duvar arasındaki adamdır.” şeklinde cevap vermiştir.⁸⁹
- Humeyd b. Zencûye, “Mekke Ehli Tâbiûn âlimlerinden Birinci Tabaka” başlığı altında el-Heyssem b. Adî'den şunları nakletmektedir: “قال: حدثنا الهيثم بن عدي قال: حدثنا: ابن عياش قال: لم يكن أحد بعد أصحاب عبدالله بن مسعود أفقه من أصحاب ابن عباس Adî'nin aktardığı bu rivâyette İbn Ayyâş, Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbından sonra

86 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 162, 182, 211, II, 437, 502, 524, 536, 614, 624, 634.

87 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 90.

88 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 93.

89 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 94.

muhaddis tabakalarında ve el-Heyssem b. Adî'nin ismini zikretmediği bölümlerde de ondan iktibasta bulunmuş olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak görmekteyiz.

el-Heyssem b. Adî'den aktardığımız bu rivâyetler onun eserinde Mekke, Medîne ve Kûfe fakihlerinin tabakalarının yer aldığını göstermektedir.⁹⁶ Zehebî'nin *Târihu'l-İslâm*'da⁹⁷, İbn Hacer'in *Tehzibü't-tehzib*'te⁹⁸, el-Hatib el-Bağdâdî'nin *Târihu Bağdâd*'da⁹⁹, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tabakâtü'l-fukahâ*'sında¹⁰⁰ ve İbn Asâkir'in *Târihu Dimaşk*'ında¹⁰¹ el-Heyssem b. Adî'den yaptıkları nakillere bakılacak olursa, ricâlin vefât tarihleri ve yerleri ile kimlik bilgilerinin açıklanmakta olduğu; eserin sahâbe, tâbiûn ve sonraki tabakaları ihtivâ ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰²

Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ı sonraki dönem kaynaklarda atıfta bulunulan bir eser olmamakla birlikte içerdiği bilgiler ve hicri ikinci asra ait ilk dönem tabakât literatüründen nakillerde bulunması bakımından önemli bir kaynaktır. Eserde Heyssem b. Adî'nin yanı sıra alıntılarda bulunulan İbn Müzâhim de önem arz etmektedir.

5.2. İbn Müzâhim Ziyâdeleri:

Eserin sahâbe bölümünde İbn Müzâhim ziyâdelerine yer verilmektedir. Mekke ashâbı zikredildikten sonra "ومن زيادات ابن مزاحم" başlığı altında ilave sahâbî isimleri sıralanmaktadır.¹⁰³ Sahâbeden Mekke, Tâif ve Yemen'de ikamet edenler, Ensar ve Bedir ehlinde olup Kûfe'ye girenler ve Mısır'da ikamet edenlerle ilgili bölümlerde İbn Müzâhim'in ziyâdelerine yer verilmektedir.¹⁰⁴

İlk bakışta İbn Müzâhim'in eserin râvîsi ya da müstensihî olup, müellifin tespit ettiği isimlere ilave isimler ziyâde eden birisi olduğu anlaşılabilir. Ancak eserin muhakkiki Rıdvan el-Hasrî'nin de belirttiği gibi durumun böyle olmadığı; eserin müellifi tarafından İbn Müzâhim ziyâdelerinin itina ile eserin ilgili bölümlerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Kitabın diğer kısımlarında ziyâdelerin bulunmamış olması, ziyâde sahâbî isimlerine her şehirden

96 el-Heyssem b. Adî'nin günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'i İbn Asâkir'in *Târihu Dimaşk*'ının kaynakları arasındadır. İbn Asâkir birçok ricâlde bu eserden nakilde bulunmaktadır. Vefât tarihlerini, ele aldığı ricâlin hangi dönemde yaşadığına dair bilgilerde el-Heyssem b. Adî'ye müracaat etmektedir. Örneğin Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ında da yer verdiği Zâdân Ebû Ömer el-Kindî ismine İbn Asâkir'in kaydettiğine göre el-Heyssem "تسمية من كان بالكوفة من المحدثين من أصحاب عبد الله بن مسعود" başlığında yer vermiştir. Bk. İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XVIII, 280. Humeyd'in eserinde bu isim Kûfe bölümünde "وكان ممن روى عن ابن مسعود ولم يرو عن عمر من هذه" başlığında yer verilmektedir. Bk. İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 138.

97 Zehebî, el-Heyssem b. Adî'den birçok nakilde bulunmaktadır. Örnek olarak bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 194, 302, 424, IV, 58, 67, 83, 97, 108, 141, 224, 341, 357.

98 İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzib*, I, 188, 390, II, 38, III, 91, 220, 395, 412, 438.

99 el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 361, 362, 393, 460, 479, 498, 501.

100 Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 60, 62, 69,

101 İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, III, 129, 172, 200, IV, 179, VI, 152, VII, 235, 250, 345, 346.

102 Mehmet Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Konya, 2001, s. 217.

103 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 54.

104 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 57, 71, 73, 75, 86.

sonra yer verilmiş olması, bunların doğrudan müellif tarafından eklendiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁰⁵

İbn Müzâhim, müellifle aynı zamanda ya da öncesinde yaşayan birisi olmalıdır. Eseri tahkik ederek neşreden el-Hasrî, kesin olmamakla birlikte söz konusu İbn Müzâhim'in *Kitâbü Vak'ati Sıffin* isimli eseri günümüze ulaşan ve çeşitli tasnifleri bulunan ilk dönem İslâm tarihçilerinden Ebu'l-Fadl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkarî et-Temîmî (ö. 212/827-28)¹⁰⁶ olabileceğini belirtmektedir.¹⁰⁷ İbn Müzâhim el-Minkarî'nin günümüze ulaşan *Vak'atü Sıffin* isimli eserinden ricâle vâkîf olan bir tarihçi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak *Tabakâtü'l-muhaddisîn*'de nakledilen ziyâde sahâbe isimleri bu eserden alınmış değildir. Kaynaklarda isimleri belirtilen diğer eserleri¹⁰⁸ de konuları itibariyle sahabî isimlerinin verildiği eserler olmaya uygun değildir. Şayet *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de ziyâdeleri bulunan İbn Müzâhim, Nasr b. Müzâhim ise bu durumda kaynaklarda isimleri belirtilmemekle birlikte en azından sahabî isimlerine yer verdiği bir eserin ya da bir tabakâtının bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

İbn Zencûye'nin, eserine aldığı ziyâdeleri doğrudan İbn Müzahim'in bir eserinden naklettiği anlaşılmaktadır. Tüm bu ziyâdeleri aktarırken “وَأ” ifadesini kullanır ki, bu hadis tahammül yollarından “vicâde”yi göstermektedir. Hicrî üçüncü asırda Ehl-i hadîs tarafından Şiî temayülleriyle tanınan Nasr b. Müzâhim'e ait *Vak'atü Sıffin* isimli eserin okunmasına karşı çıkıldığı yönünde bilgiler aktarılmaktadır. Nitekim Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ında rivâyette bulunmamakla birlikte kendisinden *Kitâbü'l-Emvâl*'de rivâyette bulunduğu hocalarından olan Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî (ö. 226/840) bu kitabın okunmasına karşı çıkanlardandır.¹⁰⁹ Humeyd b. Zencûye'nin vicâde yoluyla bu eserden rivâyette bulunmuş olmasında bu yöndeki bir tutumun da etkisi olmalıdır.

5.3. Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-49) *Tesmiyetü Evlâdi'l-Aşere ve Gayrihim min Ashâbi Resûlillâh* İsimli Eseri:

İbn Zencûye'nin *Tabakât*'ının son bölümü “Aşere-i Mübeşşerenin Evlatlarından Rivâyette Bulunanlar ve Aşere-i Mübeşşere Ashâbının Evlatlarından Sonra Gelenler” başlığını taşımaktadır. Eserde bulunan bu bölüm akıllara hicrî üçüncü asırda Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) tarafından kaleme alınan *Tesmiyetü Evlâdi'l-Aşere* isimli eseri getirmektedir. Hicrî üçüncü asrın meşhûr ilelül-hadîs âlimlerinden olup, ricâl ilminin çeşitli alanlarında

105 İbn Zencûye, *Tabakât*, (muhakkikin mukaddimesi), s. 32.

106 Mustafa Zeki Terzi, “Nasr b. Müzâhim”, *DİA*, XXXII, 415.

107 İbn Zencûye, *Tabakât*, (muhakkikin mukaddimesi), s. 32.

108 Nasr b. Müzâhim'in *Kitâbü'l-Garât*, *Maktelü Hucr b. Adî*, *Kitâbü'l-Cemel*, *Maktelü'l-Huseyn b. Ali*, *Ahbârü'l-Muhtâr es-Sekafi*, *Kitâbü'l-Menâkib*, *Ahbârü Muhammed b. İbrâhim* ve *Ebi's-Serâyâ*, *Kitâbü'n-Nehrevân* isimleri eserleri günümüze ulaşmayan eserleri arasında zikredilmektedir. Bk. Terzi, “Nasr b. Müzâhim”, *DİA*, XXXII, 415.

109 Halit Özkan, “Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî”, *DİA*, XLIII, 269; krş. Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, XVI, 463.

ilk müstakil eserleri telif eden Ali b. el-Medîni'nin bu eseri tabakât-ricâl ilminde kardeş râvîlere dair ilk kitap olarak bilinmektedir.¹¹⁰

İbnü'l-Medîni, Humeyd b. Zencûye'nin hocaları arasındadır. Humeyd b. Zencûye, ondan *Tabakât*'ında bir yerde¹¹¹ *Kitâbü'l-Emvâl*'inde ise üç yerde rivâyette bulunmaktadır.¹¹² Bu ilişki ilk etapta Humeyd b. Zencûye'nin eserin bu bölümünü hocasından ya da hocasının eserinden istifade ile oluşturduğunu düşündürmektedir. Ancak eserin günümüze ulaşan nüshasında aşere-i mübeşşere ve çocuklarının isimlerinin yer aldığı bölümde İbnü'l-Medîni'den herhangi bir rivâyet nakledilmemekte, sıralanan isimlerin kendisinden ya da eserinden alındığına dair bir işarette bulunulmamaktadır. İbnü'l-Medîni'nin eserinin Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ının kaynakları arasında yer alıp almadığını tespit edilebilmek için her iki eserin mukâyese edilmesi gerekmektedir.

Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn'in günümüze ulaşan ve aşere-i mübeşşere ile ilgili son kısmı eksik olan nüshasında bu bölümde yer alan “ومن ولد فاطمة بنت رسول الله” başlığından “ومن ولد طلحة بن عبيد الله” başlığında yer alan üç isme kadarki başlıkların ve başlıklar altında zikredilen isimlerin büyük oranda örtüştüğü görülmektedir.¹¹³ Bu durum Humeyd b. Zencûye'nin bu eseri gördüğünü ve bu eserden nakilde bulunmuş olduğunu göstermektedir. Ancak Humeyd b. Zencûye, Ali b. el-Medîni'nin eserinden birebir nakilde bulunmamış, onun tespit ettiği isimlere bazı ziyadelerde bulunmuştur.¹¹⁴ Bunun yanı sıra eserde bazı isimlerde tashîf, tahrif ve hatalar (vehm) bulunmakta¹¹⁵ ve isimlerin sıralanmasında takdîm ve te'hirlere görülmektedir. Ancak netice itibari ile tespit edilen aşere-i mübeşşerenin evlatlarının isimleri büyük oranda örtüşmektedir. Bu durumda Humeyd b. Zencûye, büyük bir ihtimalle hocasının kitabını görmüş ve bu kitaptan istifade etmiştir.

Eserin günümüze ulaşan nüshası Talha b. Ubeydullah'ın “Mûsâ, İsâ ve Yahyâ...” isimli üç oğlunun isminin zikredilmesiyle bitmektedir.¹¹⁶ Bu bölümü Ali b. el-Medîni'nin eserinden takip ettiğimizde Talhâ b. Ubeydullah'ın “Yahyâ, Mûsâ, İmrân, Âişe ve İsâ” isimli çocuklarına yer verildiğini, devamında aşere-i mübeşşereden diğer isimlerin çocuklarının ve

110 İbrahim Hatiboğlu, “Ricâlu'l-Hadis”, *DİA*, XXXV, 85; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 178.

111 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 147.

112 İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, I, 159, III, 154, IV, 248.

113 Ali b. Abdillâh el-Medîni, *Tesmiyetü men ruviye anhu min evlâdi'l-aşere* (thk. Ali Muhammed Cemmâz), Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1982, s. 78-86.

114 Örneğin Ali b. el-Medîni'nin eserinde Hz. Ebûbekir'in Çocukları başlığı altında yedi isme yer verilmektedir. Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât*'ında ise aynı başlık altında dokuz isim sıralanmıştır. Humeyd, iki isim ilâvede bulunmuştur. Bk. Ali b. el-Medîni, *Tesmiye*, s. 79; İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 269-270. Ali b. el-Medîni'nin eserinde Hz. Hasan'ın çocuklarından sonra “ومن ولد حسين بن علي” başlığı altında beş isim sıralanmaktadır. Bu beş isim *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de “ve min veledi Ali b. Huseyn b. Ali b. Ebi Tâlib” başlığı altında yer almaktadır. Ali b. el-Medîni'nin eserinde Hz. Hüseyin'in çocuklarına yer verilmezken Humeyd b. Zencûye onun iki çocuğunu zikretmiştir. Bazen de Ali b. el-Medîni'nin eserinde yer verilen isimler Humeyd'in eserinde yer bulmamıştır. Örneğin Ali b. Huseyn b. Ali b. Ebi Tâlib'in çocuklarından Zeyd b. Ali'nin, Ali Huseyn b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin ismindeki çocuğuna yer verilmemiştir. Bk. Ali b. el-Medîni, *Tesmiye*, s. 78; İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 268.

115 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 267-278.

116 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 278.

onlardan rivâyette bulunanların isimlerinin sıralandığını görmekteyiz.¹¹⁷ Nüshada eksik olan “Yahyâ” ismini ve nüshanın geri kalanını İbnu’l-Medîni’nin eserinden tespit edebilmekteyiz. Rıdvan el-Hasrî, birkaç yerde isimlerin mukayesesinde İbnu’l-Medîni’nin eserine atıfta bulunmuş, iki eserde yer alan isimleri mukayese etmiştir. Kanaatimizce eserin sonuna muhakkikin aşere-i mübeşşereden eksik olan bölümlerin *Tesmiye*’den alınarak nüshanın son tarafındaki eksik kısmın hemen devamında ya da ek bir bölümde sunulması oldukça isabetli olacaktır. Muhakkik eserin sonunda, bu bölümün devamına İbnu’l-Medîni’nin tesmiyesinden bakılabileceğini belirtmekle yetinmiştir.¹¹⁸

5.4. el-Fadl b. Dükeyn’in (ö. 219/834) *et-Târih*’i:

İbn Zencûye hocası el-Fadl b. Dükeyn’den 7 yerde nakilde bulunmaktadır. Ondan naklettiği beş rivâyeti “حدثنا” lafzını kullanarak nakletmiş, iki yerde ise “قال أبو نعيم” diyerek rivâyette bulunmuştur.¹¹⁹

130/748 yılında Kûfede doğan Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn b. Hammâd et-Temîmî “emîrû’l-mu’minîn fi’l-hadîs” unvanıyla anılan bir muhaddis olmasının yanı sıra aynı zamanda bir ensâb âlimidir.¹²⁰ *Kitâbü’s-Salât*, Ebû Nuaym el-İsfehânî tarafından hazırlanan *Tesmiyetü mâ intehâ ileynâ mine’r-ruvâti an Ebî Nuyam* ve *et-Târih*¹²¹ isimli eserlerin yazarı olduğu belirtilmektedir.¹²² İbnü’n-Nedîm, *Kitâbü’l-Menâsik* ve *Kitâbü’l-Mesâil fi’l-fikh* isimli kitaplarını kaydetmektedir.¹²³ İbn Zencûye’nin el-Fadl b. Dükeyn’den rivâyet hakkını alarak yaptığı nakiller muhtemelen onun *et-Târih* isimli eserine aittir. İbn Sa’d, ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler de onun bu eserinden ictibasta bulunmuşlardır.¹²⁴

117 Ali b. el-Medîni, *Tesmiye*, s. 79.

118 İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 86.

119 Yezîd b. Humeyr’in nisbesi hakkında “قال أبو نعيم: أراه النخعي” diyerek, Hilâl b. Humeyd Ebû Ma’bed el-Verrâk hakkında el-Fadl b. Dükeyn’den “قال: لأبي حميد؟ قال: لا” diyerek nakilde bulunmaktadır. Bk. İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 157.

120 Fuat Sezgin, *Târihu’t-turâsi’l-Arabî* (çev. Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahîm), I-X, Riyad: Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991, I, 188.

121 İbn Hacer *el-İsâbe*’de birçok yerde onun bu eserinden nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserinde “وفي تاريخ الفضل” diyerek onun eserini ismen de tasrih etmiştir. Bk. İbn Hacer Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), I-VIII, Beyrut: Dârü’l-Kütübîl-İlmiyye, 1415, IV, 146.

122 Sezgin, *Târihu’t-turâsi’l-Arabî*, I, 189; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn”, *DİA*, X, 201.

123 İbnü’n-Nedîm, *Kitâbü’l-Fihrist*, s. 279.

124 Sezgin, *Târihu’t-turâsi’l-Arabî*, I, 189. *Tabakâtü’l-fukahâ ve’l-muhaddisin*’de Ebû Nuaym’dan (Fadl b. Dükeyn) nakledilen rivâyetlerin tamamı (bkz. s. 93, 119, 128, 129,) İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ında da yer almıştır. Bk. İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbü’t-Tabakâtü’l-kebir* (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1968, II, 386, V, 120, 445, VI, 10, 91, 138. Fadl b. Dükeyn, İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ının önemli kaynaklarından birisidir. Mektebetü’ş-Şamile isimli bilgisayar programında yaptığımız taramada el-Fadl b. Dükeyn ismi 800’ün üzerinde geçmektedir. Bunlardan büyük bir kısmını İbn Sa’d, “اخبرنا الفضل بن دكين” diyerek nakletmektedir. Bazen de başka râviler aracılığıyla ondan nakilde bulunmaktadır. Bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 308, V, 508, VI, 240, VII, 68, 126, 228, 238, 349, 366.

6. Tabakâtü'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn'in Tabakât Literatüründeki Yeri:

Hadis istilâhında “*hadis ricâlinin ilk tabakasını oluşturan sahâbiden başlayarak daha sonraki dönemlerde birbirine yakın yaşlardaki râvîlerin teşkil ettiği gruplar*” anlamına gelen tabakât terimi, hadis âlimlerinin geliştirdiği ve diğer ilim dallarının da benimsediği bir telif türü olmuştur.¹²⁵ Hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında hadis otoriteleri bir yandan hadisleri derleyip rivâyet ederken bir yandan da râvîlerin hayatı ve güvenilirlikleri hakkındaki bilgileri toplamışlar, râvîlerle ilgili topladıkları bu bilgileri naklettikleri rivâyetlerle birlikte aktarmışlardır. Sahâbe devrinde kaynağı bilinen rivâyetler yazılı ve çoğunluğu şifâhî yolla aktarılrken tâbiûn devrinde rivâyetlerin yanında onların ricâlî de nitelikleriyle birlikte kaydedilmiş, daha sonra isnâdlarda geçen bu kişilerin hayatlarına dair müstakil eserler yazılmıştır.¹²⁶

Hicrî ikinci asırda hadis eserlerinin derlenmesiyle paralel râvîlerle ilgili bilgilerin müstakil eserlerde bir araya getirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Tabakât kitapları büyük ölçüde hadis râvîlerinin hayatına tahsis edilerek hicrî ikinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanmış zamanla geliştirilerek sistemleştirilmiştir.¹²⁷

Tabakât kitaplarının ilk örnekleri hicrî ikinci asırda verilmişse de bunlardan günümüze ulaşan olmamıştır. Hicrî ikinci asırda telif edilen tabakât eserlerini kaynaklarda verilen bilgilerden ve sonraki eserlere kaynak olmalarından hareketle tespit edebilmekteyiz. İlk tabakât kitabının tespitinde farklı görüşler ileri sürülmektedir. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Abdullah b. Mübâreke (ö. 181/795) ait *Kitâbü't-Târih* isimli eserlerden söz edilmektedir.¹²⁸ Bu eserlerin isminde tabakât ifadesinin bulunmaması birer tabakât olmalarına engel teşkil etmemektedir. Nitekim ilk dönemlerde “tarîh” ismini taşıyan birçok tabakât kitabı bulunmaktadır. Ancak günümüze ulaşmayan ve sonraki dönemlere intikali bilinmeyen bu eserler hakkında bir fikir yürütememekteyiz.

Bazı araştırmalarda hicrî ikinci asır âlimlerinden Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Târihu'l-Mevsil* isimli eseriyle tabakât alanında ilk çalışmayı yaptığı kaydedilmektedir.¹²⁹ Bu konuda Fuat Sezgin referans gösterilmektedir.¹³⁰ Ancak Sezgin, Muâfâ'yı ilk tabakât müellifi

125 Mehmet Efendioğlu, “Tabakat”, *DİA*, XXXIX, 291.

126 Efendioğlu, “Tabakat”, *DİA*, XXXIX, 291.

127 Hatiboğlu, “Ricâlü'l-Hadis”, *DİA*, XXXV, 84.

128 İslâm Ansiklopedisi “Ricâlü'l-Hadis” maddesinde şöyle denilmektedir: “İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde bu sahanın ilk eserleri olarak Abdullah b. Mübârek ve Leys b. Sa'd'a ait *Kitâbü't-Târihlerden* söz edilir.” Bk. Hatiboğlu, “Ricâlü'l-Hadis”, *DİA*, XXXV, 84. Söz konusu ifade bu iki eseri İbnü'n-Nedîm'in ilk tabakât kitapları arasında zikrettiği şeklinde anlaşılmalıya müsaittir. Hâlbuki İbnü'n-Nedîm bu iki eseri tabakât kitaplarının ilkleri arasında zikretmemekte, Leys b. Sa'd'ı “Fakihlerin Haberleri İsimleri ve Tasnif Ettikleri Kitaplar” bölümünde “في أخبار المالكيين وأسماء ما صنفوه من” başlığı altında yer vermekte ve onun eserlerini sıralamaktadır. Abdullah b. Mübâreke ise “في أخبار العلماء وأسماء” başlığı altında yer vermeye ve eserlerini sıralamıştır. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252, 284.

129 İbrahim Hatiboğlu, “Muâfâ b. İmrân”, *DİA*, XXX, 305; Efendioğlu, “Tabakat”, *DİA*, XXXIX, 291.

130 İslâm Ansiklopedisi'nin “Tabakat” maddesinde: “*Tabakât türünde ilk telifin Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) Kitâbü Tabakâtü'l-muhaddisîn adlı eseri olduğu bilinmektedir*” denilmektedir. Bk. Efendioğlu, Mehmet, “Tabakat”, *DİA*, XXXIX, 291; “Muafâ b. İmrân” maddesinde ise “İlk tabakât kitabının kim tarafından yazıldığıyla ilgili tartışmalarda

olarak kaydetmemiş; *Geschichte des Arabischen Schrifttums* isimli eserinde Muafâ'nın şehir tarihçiliği ile ilgilenen ilk Abbâsî tarihçilerinden birisi olduğunu, *Târihu'l-Mevsil* isimli bir kitap telif ettiğini, İbn Hacer'ın *el-İsâbe*'sinde bu eserden istifade ettiğini belirtmektedir.¹³¹ Sezgin'in belirttiğine göre dördüncü asır âlimlerinden Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed el-Mevsilî (ö. 334/946), Muafâ'nın *Tabakâtü'l-muhaddisîn* isimli eserini kendi kitabının kaynakları arasında zikretmiştir.¹³² Muafâ'ya nisbet edilen *Târihu'l-Mevsil*'in yanı sıra *Kitâbü Tabakâti'l-muhaddisîn* isimli eser ilk tabakât kitabı olarak zikredilmektedir.¹³³ Ancak bu iki eserin aynı eserler olup olmadığı ve bu eserlerin Muafâ'ya nisbeti konularında bir netlik bulunmamaktadır. Bazıları Muafâ b. İmrân'ın ilk tabakât yazarı olduğuna karşı çıkarak söz konusu eserlerin karıştırılarak ona nisbet edildiğini, adı geçen eserlerin el-Mevsilî'ye ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹³⁴

el-Heyssem b. Adî'nin *Kitâbü Tabakâti men revâ ani'n-Nebîyyi min ashâbih ve Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eserleri tabakât-ricâl alanındaki ilk çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi sahâbeye dair ilk tabakât kaynaklarından birisi olarak gösterilmekte, fukahâ ve muhaddislere dair *Tabakât*'ı özelde tabakât, genelde ricâl ilminin en eski tasnifi¹³⁵ olarak takdim edilmektedir. Günümüze intikal etmemiş olmakla birlikte bu eserlerden sonraki dönemlerde iktibaslarda bulunulmuştur. Bu eserin sahâbe, tâbiün ve sonraki tabakalara yer verdiği, muhaddislerin vefât tarihleri ve yaşadıkları, yerleştikleri yerler hakkında bilgiler verdiği, ricâlin kimlik bilgilerini açıkladığı, sonraki dönemlere intikal eden esere ait parçalardan anlaşılmalıdır.¹³⁶ Söz konusu hususlar incelemekte olduğumuz Humeyd b. Zencûye'nin eserinin kaynaklarından birisi olması hasebiyle bu eserde de teyit edilmektedir.

Hicri ikinci asrın diğer önemli bir tabakât kaynağı el-Heyssem b. Adî ile muasır olan Vâkidî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü't-Tabakât* isimli eseridir. Sonraki dönemlere intikal ettiği tespit edilemeyen bu eser talebesi İbn Sa'd (ö. 230/845) tarafından *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'inde değerlendirilmiştir.¹³⁷ Bu eser, ilk dönem tabakât kaynaklarının en hacimlisi ve en önemlisidir. Ondan sonra *Tabakâtü'r-ruvât* (*Kitâbü't-Tabakât*) isimli eseriyle hadis ve ensâb âlimi Halîfe b. Hayyât (ö. 240/884-55) gelmektedir. Bu iki eser aynı zamanda tabakât eserlerinden

Muafâ'dan söz edilmiş, bazı tarih ve tabakât kitaplarındaki bilgilerden hareketle Târihu'l-Mevsil adlı çalışmasıyla bu sahada ilk eseri onun kaleme aldığı söylenmiştir (Sezgin, I, 348) denilmektedir. Bk. Hatiboğlu, "Muafâ b. İmrân" mad., *DİA*, XXX, 305.

131 İbn Hacer, *el-İsâbe*'de *Târihu'l-Mevsil* isimli eseri el-Muafâ b. İmrân'a nisbet ederek "...وذكر المعافى في تاريخ الموصل" şeklinde bu eserden nakilde bulunmuştur. Bk. İbn Hacer Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379, X, 286.

132 Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî*, II, 215;

133 Efendioğlu, "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 291.

134 Robinson, Muafâ b. İmrân'ın söz konusu eserlerin geç dönem kaynaklarda ilk tabakât kitapları olarak zikredildiğini belirtmekte ve Fuat Sezgin'in de ilk tabakât müelliflerinden birisi olarak Muafâ'yı göstermesini tenkit etmektedir. Bk. Cleaver Francis Robinson, "Al-Muafâ b. Imrân and the Beginings of the Tabaqât Literature", *Journal of the American Oriental Society*, 1996, cilt: 116, sayı: 1, s. 114-120.

135 Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn ehemmiyyetuhu ve fevâiduhu*, s. 149.

136 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 217.

137 Efendioğlu, "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 291.

günümüze ulaşan ilk iki eser konumundadır. Hadis literatürüne dair yapılan çalışmalarda bu iki eserden sonra günümüze ulaşan tabakât literatüründe sırasıyla Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) *et-Tabakât'ı*, Ebû Zur'â ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) *et-Tabakât'ı*, Berdicî'nin (ö. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'il-müfredesi*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *et-Tabakât'ı* ve Ebû Arûbe'nin (ö. 318/931) *et-Tabakât'ına* yer verilmektedir.¹³⁸

Bu tabloya bakılacak olursa Humeyd b. Zencûye'nin (ö. 251/865) *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'i günümüze ulaşan tabakât literatürü içerisinde üçüncü sıraya yerleşmiş olmaktadır.

İbn Zencûye'nin bu eseri bilinmeyen ve kaynaklarda atıfta bulunulmayan bir eserdir. Bu yüzden eserin sonraki dönemlere bir etkisinden söz edememekteyiz. Eserin sonraki dönemlere intikal etmemiş olması bu eserden istifade edilmesini engellemiş gibi gözükmektedir. Bunun birçok sebebi olabilir. Bu alandaki daha meşhur eserler, bu eserin arka planda kalmasına ya da sonraki dönemlerde yaygın olarak kullanılmamasına sebep teşkil etmiş olabilir. Nitekim kendisinden önceki tabakât alanındaki yazılı kaynakların önemli bir kısmını *Târihu Bağdâd* isimli eserinde değerlendiren Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) aynı konuyu ele alan el-Heyssem b. Adî'nin eserinden¹³⁹ ve hicrî üçüncü asra ait diğer bazı tabakât kaynaklarından önemli miktarda istifade etmekle birlikte¹⁴⁰ Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât'ına* herhangi bir atıfta bulunmamıştır.

İbn Zencûye'nin *Tabakât'ı* her ne kadar kendisinden sonraki dönemlerde istifade edilen, referans gösterilen bir eser olarak karşımıza çıkmasa da, hicrî ikinci ve üçüncü asır tabakât literatürü hakkında başvurulması gereken temel kaynaklardan birisidir. Eser, büyük çoğunluğu itibari ile isim listelerinden oluşmuş olsa da erken dönem tabakât kaynakları hakkında fikir vermesi, sahâbilerin isimlerini tespit etmesi, sahâbeyi beldelere ayırarak vermiş olması ve üçüncü asra kadar çeşitli İslâm beldelerindeki fukahâ ve muhaddisleri tespit etmesi bakımından önem arz etmektedir. Eserde ayrıca diğer tabakât kaynaklarında isimleri zikredilmeyen ricâle yer verilmiş olması da eseri kıymetli kılmaktadır.

Eserin günümüze ulaşan nüshasında çeşitli tabakalarda verilen isimlerde birçok tashîf ve tahrîf, takdîm ve tehîrler ile bazı hatalar (vehm) bulunmakla birlikte, müstensihinden de kaynaklanmış olabilecek bu hatalar eserin muhakkiki tarafından tespit edilerek tashih edilmiş, böylece eser daha kullanışlı bir hale getirilmiştir.¹⁴¹

138 Efendioğlu, "Tabakat", *DİA*, XXXIX, 291. Tabakât eserlerinin bir listesi için bk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, *İlmü'r-ricâl neşetuhu ve tetavvuruhu min'e'l-karni'l-evvel ilâ nihâyeti'l-karni't-tâsi*, Dârü'l-Hudayrî, yy., ts., s. 63-67.

139 Esâd Sâlim Teyyim, Hatîb el-Bağdâdî'nin 23 yerde el-Heyssem b. Adî'nin bu eserinden nakilde bulunduğunu belirtmiştir. Bk. Teyyim, *İlmü tabakâti'l-muhaddisîn*, s. 149. el-Hatîb el-Bağdâdî kendisine ulaşan isnâd zinciri ile el-Heyssem b. Adî'den nakillerde bulunmaktadır. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de yer alan bazı rivâyetler *Târihu Bağdâd*'da da nakledilmektedir. Bk. İbn Zencûye, *Tabakât*, s. 128, el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIV, 240.

140 el-Hatîb el-Bağdâdî, eserini telif ederken ensâb ve tabakât kitaplarından umumi tarihlere, ricâl kitaplarından edebiyat kaynaklarına kadar çok geniş bir yelpaze teşkil eden ve bir kısmı günümüze ulaşmayan eserlerden faydalanmıştır. Bk. Casim Avcı, "Târihu Bağdâd", *DİA*, XL, 88.

141 Rıdvân el-Hasrî bazen tashîfleri metinde düzelterek dipnotta işaret etmiş, çoğunlukla metinlerin aslınu muhafaza ederek tashîf, tahrîf ve hataları dipnotlarda belirtmiştir.

SONUÇ

Horasan bölgesinin Nesâ'lı âlimlerinden günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Emvâl*'i ile tanınan hicrî üçüncü asır âlimlerinden Humeyd b. Zencûye aynı zamanda kaynaklarda isimleri zikredilip günümüze ulaşmayan *Kitâbü't-Tergîb* ve *Kitâbü'l-Âdâb* isimli eserlerin müellifidir. Fas'ın Marekeş şehrinde İbn Yûsuf kütüphanesinde nüshası bulunup, 2018 yılında Humeyd b. Zencûye'ye nisbetle *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* ismiyle yayımlanan eser, onun hadis ilminde ilgi duyduğu bir başka alanı, tabakât ilminde telif sahibi bir hadis âlimi olduğunu ortaya koymuş olmasının yanı sıra tabakât literatürünün İbn Sa'd ve Halîfe b. Hayyât'ın eserlerinden sonra günümüze ulaşan üçüncü örneğini teşkil etmektedir.

Günümüze ulaşmayan *Kitâbü't-Tergîb*'i üzerine hazırlamakta olduğumuz bir çalışma vesilesiyle hayatı, eserleri hakkında epeyce bir malûmat topladığımız İbn Zencûye, tabakât-ricâl, biyografi ve diğer kaynaklarda bu eseriyle anılmamış, bu eserine sonraki dönemlerde atıfta bulunulmamıştır. Bununla birlikte eserde iki yerde "Humeyd" isminin açıkça zikredilmesi ve eserde rivâyette bulunulan 19 ismin 17'sinin Humeyd b. Zencûye'nin hocaları arasında tespit edilmiş olması, eserin Humeyd b. Zencûye'ye nisbetini haklı çıkarmanın yanı sıra, bu nisbete kuvvet kazandırmaktadır. İbn Zencûye bu hocalarından *Kitâbü'l-Emvâl*'de rivâyette bulunmuş, onların önemli bir kısmı tabakât-ricâl kaynaklarında hocaları arasında zikredilmiş, bir kısmının ise bazı isnâdlardan hareketle hocaları arasında olduğu görülmüştür. *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de kendilerinden rivâyette bulunduğu üç hocasının *Kitâbü'l-Emvâl*'de, tabakât-ricâl kaynaklarında ve isnâdlarda hocaları arasında tespit edilememiş olması ise eserin Humeyd b. Zencûye'ye nisbetine bir engel teşkil etmemektedir. 237, 246 ve 250 yıllarında vefat eden üç hocasından Humeyd b. Zencûye'nin rivâyette bulunup onlarla mülâki olması, sadece bu eserde kendilerinden rivâyette bulunmuş olması imkân dâhilindedir.

Eserin nüshasının başı ve son kısmı eksik olmakla birlikte, eksik olan bu kısımlar siyâk ve sibakından tahmin edilebilmektedir. Buna göre eserin baş tarafında Medineli erkek sahâbîlerin isimleri yer almaktadır. Bu, üçüncü asırda telif edilen tabakât kitaplarının düzenine muvafıktır. Aşere-i mübeşşerenin evlâtlarının ve onlardan rivâyette bulunanların isimlerinin sıralanmış olduğu son kısmı, sahâbe biyografisine dair günümüze ulaşan ilk eser olma özelliğine sahip Humeyd b. Zencûye'nin hocası Ali b. el-Medinî'nin *Tesmiyetü evlâdi'l-aşere* isimli eserinden hareketle takip ve tespit edilebilmekte, bu kısmın inşâsı mümkün hale gelmektedir. Her ne kadar eserde herhangi bir işâret ya da kayıt verilmemiş olsa da Ali b. el-Medinî'nin bu eserinin İbn Zencûye'nin *Tabakât*'inin yazılı kaynakları arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Eserde isnâdlı bir şekilde nakledilen rivâyetler eserin yazılı kaynakları hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Eserde yer alan isnâdları incelediğimizde Humeyd b. Zencûye'nin diğer bir hocası el-Heysem b. Adî'den rivâyetleri önem arz etmektedir. Humeyd b. Zencûye'nin hocasından rivâyet hakkını aldığı kitabından nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır.

el-Heysem b. Adî, *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eseriyle kaynaklarda ilk tabakât müelliflerinden birisi olarak zikredilen hicrî ikinci asır âlimlerindedir. Hocasının kitabından nakillerde bulunan Humeyd b. Zencûye'nin, onun eserinden geniş miktarda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle İbn Zencûye'nin *Tabakât'ı*, hocası el-Heysem b. Adî'nin günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eserini temel alarak ona ziyadelerde bulunduğu bir nevi müstahrec olarak değerlendirebileceğimiz bir eserdir. Bunun işaretlerini eserin başlığından, içeriğinden, eserde yer verilen bölüm ve rivâyetlerden tahmin edebilmekteyiz. Humeyd b. Zencûye diğer bir eseri *Kitâbü'l-Emvâl'i* de bu şekilde tasnif etmiştir.

Her ne kadar eserin ismini tespit edemesek de hocası Heysem b. Adî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli eserinden büyük oranda istifade etmiş olması ve eserde sahâbeden sonraki şehirlere göre verilen tabakaların büyük bir kısmını fakih ve muhaddisler olarak ayırması Humeyd b. Zencûye'nin *Tabakât'ı* için de aynı ismin takdir edilmiş olmasını münaşip kılmaktadır. En nihayetinde sahâbe ile birlikte fukahâ ve muhaddislerin üçüncü asra kadar isimlerinin zikredildiği eser, Humeyd b. Zencûye'nin hicrî üçüncü asır tabakât âlimlerinden olduğunu, eserin günümüze ulaşan hicrî üçüncü asrın birkaç tabakât kaynağından birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Humeyd b. Zencûye'den hadis dinleyen ve tabakât kaynaklarında öğrencileri arasında zikredilen Müslim b. Haccâc'ın da *Tabakât* sahibi olması, hoca-talebe silsilesindeki üç nesilde bu literatürünün devam ettiğini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir.

Son olarak *Tabakâtü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, hicrî üçüncü asır tabakât literatürüne ışık tutan bir eser olmasının yanı sıra kaynakları itibariyle hicrî ikinci asrın tabâkat literatürü hakkında önemli bilgiler içeren, çeşitli şehirlerdeki sahâbîlerin isimlerinin, Abbâsiler dönemine kadar çeşitli ilim merkezlerindeki fıkıh ve hadis âlimlerinin tespitinde eldeki temel kaynaklarımızdan birisi olmuştur.

Kaynaklar

- Ali b. Abdillâh el-Medîni. *Tesmiyetü men ruviye anhu min evlâdi'l-Aşere* (thk. Ali Muhammed Cemmâz). Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1982.
- Avcı, Casim. "Tarihu Bağdâd". *DİA*. XL, 88-89.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin*. I-II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951.
- Begavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'ân* (thk. Abdurrezâk el-Mehdî). I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- , *Şerhu's-sünne* (thk. Şuayb el-Arnaût, Zuheyr eş-Şâvîş). I-XV, Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn. *es-Sünenu'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-X, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahih*. I-IV, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- ed-Dülâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed. *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî). I-III, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tabakat". *DİA*. XXXIX, 291-292.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. Konya, 2001.
- el-Gazzî, Şemsüddin Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Abdirrahmân. *Divânü'l-İslâm* (thk. Seyyid Kesrevî Hasen). I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- el-Halebî, Burhânuddin en-Nâcî. *Ucâletu'l-implâ* (thk. İbrâhim b. Hammâd er-Ris, Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Kannâs). I-V, Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1999.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebûbekir. *Târihu Bağdâd (Târihu medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ' min gayri ehlihâ ve vâridihâ)* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-XVII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Muâfâ b. İmrân". *DİA*. XXX, 305-306.
- , "Ricâlu'l-Hadîs". *DİA*. XXXV, 83-86.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh. *Târihu medîneti Dımaşk*. I-LXXX, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*. I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Huseyn Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile* (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî). I-II, Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *Fethu'l-bâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*. I-XIII, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- , *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz). I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- , *el-Mu'cemu'l-müfehres (Tecridu esânidi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâü'l-mensûre)* (thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, yy., Matbaatu Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1326.
- , *Takrîbü't-Tehzîb* (thk. Ebu'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şağîf el-Bâkistânî). yy., ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *es-Sikât*. I-IX, Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *es-Sîretü'n-nebeviyye* (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

- İbn Nâsîrüddîn, Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dîmaşkî. *Tavdîhu'l-müştebih fî zabti esmâ'ir-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm* (thk. Muhammed Nuaym Araksûsî). I-X, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir* (thk. İhsân Abbâs). I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- İbn Zencûye, Humeyd b. Mahled. *Kitâbu'l-Emvâl* (thk. Şâkir Zib Feyyâd). I-IV, Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.
- *Tabakâtü'l-fukâha ve'l-muhaddisin* (thk. Ridvân el-Hasrî). Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018.
- İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Kâsım Kemâluddîn el-Halebî. *Buğyetu't-taleb fî târihi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr). I-XII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târihi'l-mulûki ve'l-umem* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ). I-XIX, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, İzzuddîn el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. I-III, Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, ts.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (thk. Şuayb el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût). I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rızâ Teceddüd). yy., 1971.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn". *DİA*. X, 200-201.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdulah Hacı Halife. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn*. I-VI, Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*. I-V, Berut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kettânî, Muhammed Abdulhayy. *er-Risâletü'l-Mustatrafê li beyâni meşhûri kutubi's-sunne* (thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî). Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.
- el-Mizzî, Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdurrahîm Muhammed b. Ahmed el-Kaşkârî). I-II, Medîne: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-câmiati'l-İslâmiyye, 1984.
- *et-Tabakât* (thk. Meşhûr b. Hasen b. Muhammed b. Selmân). Riyad: Dârü'l-hicre li'n-neşr ve't-tevzi', 1991.
- Özkan, Halit. "Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî". *DİA*. XLIII, 269-270.
- Robinson, Cleaver Francis. "Al-Mu'afâ b. Imrân and the Beginings of the Tabaqât Literature." *Journal of the American Oriental Society*, 1996, cilt: 116, sy. 1, s. 114-120.
- es-Sem'ânî, Abdulkarîm b. Muhammed b. Mansûr. *Kitâbü'l-Ensâb*. I-XIII, Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1977.
- *el-Müntehab min mu'cemi şuyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî* (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir). Riyad, 1996.
- *et-Tahbir fi'l-mu'cemi'l-kebir* (thk. Munîre Nâci Sâlim). I-II, Bağdat: Riâsetu Dîvânî'l-Evkâf, 1395.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî* (trc. Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahîm). I-X, Riyad: Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1991.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr. *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ahâdisi'l-mavdû'a* (thk. Ebû Abdurrahmân Sâlih b. Muhammed b. Uveyde). I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- *Tabakâtü'l-Huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

- eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhim b. Alî. *Tabakâtü'l-fukahâ* (thk. İhsân Abbâs). Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Nasr b. Müzâhim". *DİA*. XXXII, 415.
- Teyyim, Es'âd Sâlim. *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn ehemmiyyetühû ve fevâidühû*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemu'l-büldân*. I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Aranût, Sâlih es-Semir). I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- *Târihu'l-İslâm ve vefâyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmûrî). I-LII, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1993.
- *Kitâbu Tezkireti'l-huffâz*. I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- ez-Zehrâni, Muhammed b. Matar. *İlmü'r-ricâl neşetuhu ve tetavvuruhu mine'l-karni'l-evvel ilâ nihâyeti'l-karni't-tâsi'*. yy., Dârü'l-Hudayrî, ts.
- Zirikli, Hayrettin. *el-A'lâm: kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikîn*. I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Âlemi'l-Melâyîn, 1986.